

”נשים בשוליים”

פרק שני

מגעים טעונים : גבולות ומרחבי מפגש

אצל בטיטו הספרדי

לדברי יוסף בטיטו היו הוא ואשתו שמחה יהודים מזרחים'. מאז בואם לארץ=ישראל הייתה פרנסתם ביפו. יוסף היה חייט, מומחה למלבושים מזרחיים, 'אוריינטליים', ובמשך שנים עבד בעסקי החייטות ברחובה הראשי של יפו, רחוב בוסטרוס. עם תחילת השביתה הגדולה, באפריל 1936, החרימו לקוחותיו אנשי יפו את עסקיו, וזמן לא רב לאחר מכן נשדדו ונשרפו שתי חנויותיו. כיהודים רבים אחרים נותר בטיטו בחוסר כול, ללא פיצוי כלשהו, לא מחברת ביטוח, כפי שכתב מאוחר יותר, ואף לא מן הממשלה. בטיטו עזב את יפו ועבר כרבים אחרים לתל אביב. היה עליו לפרנס את משפחתו. תמיד הרוויח את לחמו בעמל כפיו, ביושר ובהגינות, וכך שאף לעשות גם לאחר אבדן מקור פרנסתו, 'למען לא נהיה חלילה למשא על הצבור'.¹ יוסף ושמחה היו גם מומחים בהכנת מאכלים מזרחיים, והם הפכו מומחיות זו למקור פרנסתם החדש, כך הסביר בפנייתו למחלקת הרישיונות בעיריית תל אביב.

מכיון שאני ואשתי מומחים למאכלים מזרחיים התחלנו להספיק ארוחות קלות למשרדים שברחוב יהודה הלוי ולהביא לבעלי המשרדים מזון וקפה ותה. למטרה זאת שכרתי דירה מתאימה ברחוב יהודה הלוי 16, ואני ואשתי עובדים עבודה קשה מהבקר עד הלילה בכדי לכלכל את נפשנו ולהרויח בצמצום את קיומנו למען לא נפל למשא על הצבור.

האכל שאנו מכינים הוא בנקיון מופתי ולשביעות רצונם המלא של לקוחותינו.²

¹ יוסף ושמחה בטיטו למחלקת הרישיונות בעיריית תל אביב, 23.5.1938, אעת"א, א 4-2261.

² ש.ס.

ואכן רבים מהלקוחות הוסיפו לפנייתו כי 'הא' יוסף בטיטו ואשתו שמחה בטיטו ידועים לנו כמומחים להכנת אכל מזרחי טעים וטוב' והדגישו, כפי שהדגיש גם הוא, את הניקיון המופתי: 'אכל מזרחי טעים וטוב המצטיין בנקיונו ובטיב טעמו'. על פנייה זו חתמו אשכנזים וספרדים כאחד, עד כמה שניתן לפענח את החתימות המסולסלות: רפפורט, גולדשטיין ומאירסון לצד כהן, קדמי, מזרחי ומטלון, רובם שכנים, פקידים ועורכי דין אשר התגוררו ועבדו בסמיכות לו.³

נראה שבעת הגשת הבקשה כבר השביע יוסף בטיטו את רצון לקוחותיו אף שטרם הוענק לו הרישיון הדרוש. לדבריו קדמו לפנייה זו בקשות רבות, אך הן לא נענו. ייתכן שבעקבות פנייה מנומקת ומגובה זו הוענק הרישיון הנדרש, ומכל מקום בטיטו המשיך בעסקיו ברחוב יהודה הלוי 16. בשכנות לו באותו הצד של הרחוב היה בית משפט השלום הממשלתי וממולו בית הכנסת אליהו הנביא. בחלוף הזמן התברר כי היו גם שכנים אשר לא שבעו נחת ממסעדתו של בטיטו. בפברואר 1939 שלחו אלה מכתב, והפעם בעילום שם, לראש עיריית תל אביב, ובו מחו נגד התועבה שבמסעדתו של 'היהודי הספרדי בטיטו': 'מסעדה למראית עין ובית זונות במציאות'.⁴ כשם שבעל הבית ולקוחותיו המרוצים הדגישו את ניקיונו של המקום כן הדגישו מבקריו את הלכלוך אשר זיהו בכול. המקום שיקף עבורם, כך עולה ממכתבם, את התגלמות המזרחיות על פי תפיסותיהם: לכלוך ורעש, ריחות עזים ומוזיקה ערבית, מיניות מזוהמת ופריצות מוסרית.

בלכלוך הגדול ביותר בידיים מגועלות בזפת ובבוץ ובחידקים של הנקבות מיפו מטגן הוא את הבשר הנקרא 'ששליג' ואשר הריחות של מין צליעה (כך!) זאת מתפשט לכל הבתים. במסעדה זאת ישן גם האיש ומכנסיו המלוכלכים הוא שם על הכלים, אשר למחרת הוא נותן לקלינטיים לאכל בהם.

המוזיקה הערבית אשר צריכה למשוך את סחורתו מרעישה את כל הסביבה ומפריעה לנו בעת התפילה.

³ ש.ם.

⁴ ללא חתימה אל ראש עיריית תל אביב, 9.2.1939. אעת"א, 4-3642. הכותבים הסבירו את העלמת השמות בחשש מנקמה.

מין חנות זאת פתוחה יומם ולילה, ימים ומועדים, ללא הפסק.

המסחר בסחורה החיה נעשית בעזרת סרסורים ולעת (כך!) גם באמצע היום.⁵

מקום כזה היה חרפה לתל אביב, העיר העברית הראשונה. לא רק שמאפייניה של יפו הגיעו לרחוב יהודה הלוי בעזרתו של יוסף בטיטו הספרדי, אלא שהרחוב (ואתו מן הסתם הכרך כולו) היה בסכנה פן ייהפך למקום רווי חטאים, פן 'יהיה סניף מהרחובות הידועים במסחר זה בקיירו, יפו, פריס וכדומה'.⁶

בטיטו היה נסער. במכתבו למשטרה, בין היתר ככל הנראה בתגובה לתלונות השכנים, שטח את

בעיית הפריצות וההוללות שהייתה מנת חלקו וערערה את מעמדו. בהיותו תמים וחדש בענף

המסעדות, כך הסביר, לא היה מוכן כלל לטיפוסים המפוקפקים אשר נחתו על מפתנו, 'למכשול

התאוותנות אשר צץ בדרכי בדמותן של נערות מופקרות בלתי רצויות ובלתי מוכרות'.⁷

כתוצאה מפלישה בלתי נשלטת זו של פורצי מוסר מנע ממנו בית המשפט להכניס לתחומו נשים,

והדבר פגע בהכנסתו וכמובן גם בשמו הטוב. היה עליו לאסור אף כניסת נשים מהוגנות אשר באו בליווי

גברי מכובד: אח, ארוס או קרוב משפחה, לכוס תה או כריך לאחר סרט בבית הקולנוע שבקרבת מקום.

בטיטו עצמו, משתמע ממכתביו, היה קרוב כפול ומכופל, קרוב להתקפות שכניו ולקוחותיו ביפו אשר

השאירוהו מחוסר כול וקרוב של נשים הוללות אשר ניצלו את חוסר האונים שלו לנוכח מעשיהן ומעשי

הבריונים בני לווייתן.

תיאור שונה עולה מדפי 'עתון מיוחד' כמה חדשים מאוחר יותר.⁸ בית הקפה של בטיטו משול היה

ליסטרא אחרא' אשר שלט ביד רמה באזור בשעות הדמדומים והלילה, עם סגירת בית המשפט שמצדו

האחד, ובית הכנסת שמצדו השני. עבור כתבו של 'עתון מיוחד' היה סימן ההיכר של המקום המפגש

המיוחד אשר התקיים בו:

⁵ ש.ם.

⁶ ש.ם.

⁷ יוסף בטיטו למפקח המחוזי של המשטרה, 24.3.1939, ש.ם.

⁸ ראו 'אהבה זולה שעלתה ביוקר: חלום רומנטי בקפה בטיטו, שנמשך במכות ובפצעים אנושים, ויקבל את

פתרונו בבית המשפט', עתון מיוחד, קכו, ג' בסיוון תרצ"ט.

אך משהחשיך הרחוב – עובר השלטון כליל לידי בית הקפה, המחזיק בו עד השעות המאוחרות שלפני עלות השחר. אכן, זהו שלטון עליז ודימוקרטי ביותר, שלא כשנים האחרים. כאן ישנו בצותא אנשי נצרת ויוצאי אלביון יחד עם בנות תל אביב, ללא רמז של שנאה גזעית ביניהם... כאן נעלמת השנאה והרוגזה עם הופעת האראק על השלחנות והכל מיטיב את לבו למשמע צלילי הגרמופון, המתערבים לפרקים גם בצלילים ממין אחר לגמרי: נפץ בקבוקים, צעקות, קללות וקול מריבה הנישא בשאון⁹...

'בנות תל אביב' אכן תאמו את התיאור שתיאר אורי קיסרי, עיתונאי וסופר, עורך כתב העת '9 בערב', את הנשים השנואות עליו.¹⁰ אלה היו נשים עצמאיות, אשר ניהלו לבדן את ענייניהן. הן יצאו ובאו בגפן, מכירות בערך עצמן ובכוח המשיכה שלהן. לא היה בהן שום סממן של נשיות מן הסוג שיכול היה להתקבל על דעתו של קיסרי - רכות, אימהות או מסכנות. הן נהגו כמי שרגילות להעביר את זמנן בבית קפה: יושבות בשיכול רגליים, שולפות סיגריה 'פליירס' או 'פארוק' שנותרה בנרתיקן מיום אתמול, רמיזה מן הסתם לבילוי עם גבר בריטי או ערבי, 'ומציתות [אותה] במחי יד גנדרנית'.¹¹ הסיגריה המוחזקת בתנועה ראוותנית הייתה בעיתונות הפופולרית סמל לאישה שחדרה לספרה הציבורית, השיגה לעצמה שוויון, אך כל מה שידעה לעשות בו היה להפיל ברשתה גברים. וכי איך עוד תשב שעות ארוכות בבתי קפה אם לא על חשבון הגברים אשר השכילה לנצל?

בקפה של בטיטו נפגשו הנשים היהודיות עם גברים שונים – ארמנים, בריטים, 'בני דודנו' מהעיר הסמוכה' משמע ערבים, וגם 'יהודים סתם'. בניגוד לטענתם של השכנים כי אצל בטיטו העסיקו סרסורים את הנשים בעסקי זנות הציג 'עתון מיוחד' את הנשים כעוסקות אמנם במין ממוסחר, אך עצמאיות. הן שהיו צריכות לתת את הסכמתן לגבר שפנה אליהן, והן שנשאו ונתנו על פרטי ההסכם.

⁹ שם.

¹⁰ כתב העת '9 בערב' היה חלק מה'ז'ורנליזם החדש', שאימצו עיתונאים של היישוב היהודי אשר הכירו עיתונות זו טרם עלותם לארץ=ישראל או בעת שהותם באירופה או בארצות הברית לצורכי לימודים ועבודה.

¹¹ כתבות שונות של קיסרי ב'9 בערב' מסרטטות באירוניה ארסית דימויים אלה של נשים, ראו א' קיסרי, 'משחקי האהבה והמות', 9 בערב, 29.12.1938, עמ' 3; 'הנ"ל', 'זבחים לכיעור....', שם, 1.5.1942, עמ' 3.

לאחר מכן התכבדו האורחים במאכליו המזרחיים 'השמנים והמפולפלים' של בטיטו, וקינחו בכמה כוסות ערק חריף לפני שעזבו את המקום ונעלמו בסמטאות הקרובות'. לא תמיד כיבדו המסובים את מנהגי המקום, קרי את הסכמתה החופשית של האישה לבחור עם מי תתרועע. לעתים פרצו מאבקים בין הגברים והם הפעילו את כוחם ואת חבריהם במאבק לחילוץ אישה זה מידי זה, כבאותו ערב שעליו מספר 'עתון מיוחד': 'רגשות לאומיים החלו להתרוצץ בקרב [של היהודי שנשאר ללא אישה]. הן, היהודיות, נוטות חיבה לארמנים הזרים ומזניחות אותו, את בן = עמן - לא יעשה כן!¹² קנאות גברית לאומית רווית אלכוהול הובילה עד מהרה למאבק בין הגברים. הכתבה מסתיימת בתקווה כי בגלל המהומות הללו יבוא 'שלטון הלילה' של בטיטו לקצו. אין לדעת אם אמנם כך היה, או שמא המשיך בטיטו להפעיל את בית הקפה המזרחי שלו, ואם המפגשים שאפיינו את המקום נמשכו אף הם. כמה גבולות נחצו אצל יוסף ושמחה בטיטו. הם עצמם עברו מיפו לתל אביב בהביאם אתם, לחלחלת שכניהם, ממאפייניה של יפו: 'חיידקים', 'נקבות של יפו', מאכלים ערביים ששמש זר וראוי להיכתב במירכאות. השטח שארגנו לעצמם בתל אביב, ברחוב 'שנועד להקים מצבת נצח למשוררנו הלאומי הגדול יהודה הלוי' כפי שמציין 'עתון מיוחד', היה מקום מפגש ליהודים, לארמנים ולמוסלמים, לצלילה של מוזיקה ערבית אשר הדהדה במרחב ופלשה לתפילותיהם של באי בית הכנסת הסמוך. זה היה מפגש ממוגדר. הנשים היו יהודיות, ויהודיות בלבד, ועצם הימצאותן במקום הייתה חציית הגבול בין הנורמטיבי והראוי לבלתי ראוי, חריגה מהפרטי אל הציבורי, מהמוגן אל הפרוץ, קיום נשי ללא חסות גברית ואף ללא רצון בחסות שכזאת או הפגנת צורך בה. הניסיון להעמיד גבולות ולקבעם היה רכיב חיוני בהקמתה של תל אביב. זו הייתה אמורה להיות עיר שונה ונבדלת מיפו, שממנה יצאה. תל אביב ביקשה להתרחק מיפו, אך רצון ההתרחקות והנסיבות שבהן התממש לו באמביוולנטיות, בעמימות ובטשטוש. הגבול אמנם היה, אך לא בהכרח חד = משמע, לא בהכרח מובן מאליו תמיד ולכולם.

גבולות במרחב העירוני: התהוות ועמימות

'אחוזת בית', השכונה שמתוכה התפתחה העיר תל אביב, נוסדה בכוונה מפורשת להיפרד מיפו, העיר הישנה, המזרחית והערבית, וליצור ישות עירונית שונה, מודרנית ומערבית. סיפורה של תל אביב מוצג

¹² עתון מיוחד (לעיל, הערה 8).

כיצמיחה מן החולות', מקום חדש, בראשיתי, ועם זאת מעוצב מלכתחילה על פי דגם אירופי שיש בו קדמה, מודרניות ואסתטיקה.¹³ אולם המרחב=מרחק בין היישוב היהודי החדש לבין יפו ושכנותיה הערביות והיהודיות התמלא כבר מן הימים הראשונים להיווצרותו בקווים מחברים: דיליג'נסים נסעו הלוך ושוב, ילדים הלכו לבית הספר ובעלי עסקים למשרדיהם וסתם תושבים הגיעו ליפו, בירת המחוז, משנזקקו לרשויות השלטון הממוקמות בה. נווה צדק וכרם התימנים היו צמודות מאז הקמתן למנשיה, פרבר של יפו אשר השתרע צפונה, במקביל לחוף.¹⁴ המרחב הריק ביניהן לבין אחוזת בית בעת הקמתה התמלא עד מהרה בשכונות חדשות, והן יצרו רצף עירוני שהשתרע מדרום ומצפונם של רחוב בוסטרס ודרך יפו.

מנהיגיה של ההתיישבות העירונית הנפרדת שאפו למסד ולקבע את ההפרדה ולהפוך את השכונה או את מקבץ השכונות לישות עירונית אוטונומית. השלטון הבריטי המנדטורי הכיר באוטונומיה של היישוב היהודי ואפשר גם את האוטונומיה המוניציפלית. ב-1921 הייתה תל אביב לרשות אוטונומית אשר הוגדרה 'מועצה מקומית', וב-1934 היא זכתה למעמד של עיר העומדת בפני עצמה והמועצה הייתה לעירייה.¹⁵ לצורך כך הכרח היה להתוות קו מוגדר אשר יסמן את סיומה של הרשות האחת ואת תחילתה של האחרת, קו שיתחם את הישויות ויפריד ביניהן, שימנע או למצער יצמצם את חלחול מאפייניה של יפו לתוך תל אביב וייצור הפרדה מרחבית וחברתית בין השתיים. כבר ב-1921, בעת הדיון

¹³ בכל אחד מהספרים על תל אביב אשר התפרסמו משנות השלושים והלאה הופיע תצלום של טקס הגרלת המגרשים להקמת השכונה החדשה, אחוזת בית, של הצלם אברהם סוסקין. ראו נאור, תל אביב, עמ' 4; שביט וביגר, ההיסטוריה של תל אביב, עמ' 70; דיון במיתוס שנבנה סביב תצלום זה ראו מן, מקום בהיסטוריה, עמ' 75. לגבי האירופיות, המודרניות והקדמה שבתל אביב ראו דבריו של דיזנגוף כפי שהתפרסמו כבר ב-1929, א' ורדי (עורך), עיר הפלאות, תל אביב תרפ"ט, עמ' ה--ז, וכן דבריו ב-1934 המופיעים אצל נאור, תל אביב, עמ' 153--157.

¹⁴ על מנשיה ראו ר' קרק, יפו: צמיחתה של עיר, 1799--1917, ירושלים תשמ"ה, עמ' 86, 93, 100; רוטברד, עיר לבנה, עמ' 130--145.

¹⁵ שביט וביגר, ההיסטוריה של תל אביב, עמ' 95. לדברי המחברים כבר לאחר ההכרה בתל אביב כמועצה מקומית הזכאית לגבות מסים, לחוקק חוקי עזר, להקים משטרה עירונית וכו', ראתה המועצה את עצמה כעירייה אוטונומית לכל דבר.

על אוטונומיה מוניציפלית לתל אביב נעשה ניסיון מצד ראשי העיר להימנע מלכלול מבנים וחלקות מעובדות בבעלות ערבית בתחומה של העיר העברית.¹⁶ השאיפה להפריד בין שתי הערים הנחתה גם את מסמני הגבול של תל אביב כרשות מוניציפלית עצמאית קצת מעל עשור שנים מאוחר יותר. אך הקו המתפתל שסימן את גבולותיה של תל אביב ב-1934 וציוני הגבול המגוונים מעידים עד כמה חדרו הישיות העירוניות זו לתחומה של זו, לפחות לאורך אזור המפגש המתמשך. קו הגבול מספר סיפור מרתק על תוואי המתפתל בין פרדסים בבעלות יהודית ובעלות ערבית, על משוכות צבר ועצי שיטה, על כבישים חדשים ועל מבנים ישנים ומבנים חדשים כאחד. לדוגמה קטעים מתוך תיאור תוואי הגבול המזרחי והדרומי של עיריית תל אביב, כפי שהוגדר בפקודה הרשמית:

[הגבול בכוון מזרח פונה] דרומה לארך הגדר המערבית של פרדסו של מר פ. גרול עד לקרן הדרומית=מערבית שלו. מכאן לארך השביל המוביל לסומיל. משם מערבה לארך הצד הדרומי של השביל הזה ולאורך הגבול המזרחי של אדמת מר מנדל מלאך, המסוימת בקיר ובגדר, עד לנקודה בה הוא נפגש במשוכת הצבר המשמשת גבול לפרדסו של חנה אפי דמיאני עד להגיעו לבור השופכין. [...] מכאן הוא חוצה את השביל ופונה דרומה לאורך משוכת הצבר המשמשת גבול מזרחי לאדמת אבו כדרה, והוא נמשך לאורך משוכת השטים המשמשת גבול מזרחי לפרדסו של מוצטפה אפי סיידה. מכאן הוא נמשך לאורך משוכת הצבר המשמשת גבול מזרחי לשכונת הדירים. והוא נמשך לאורך משוכת הצבר המשמשת גבול מזרחי לפרדסו של מר עזוני, והוא נמשך לאורך משוכת הצבר המשמשת גבול מזרחי לפרדסם של האחים ליטוינסקי. משם לאורך אמצע הרחוב עד לתחנת הטרכנספורמטור שברחוב יהודה הלוי [...].

[הגבול הדרומי פונה] [...] צפונה=מערבה דרך רחוב שלוש עד לנקודת ההצטלבות שלו עם רחוב אברבנאל. משם דרומית=מערבית לאורך הגבול הצפוני של רחוב אברבנאל עד לרכבת, משם מערבית דרך רחוב ברנט בואכה נקודת ההצטלבות עם רחוב המנשייה, מכאן בכוון הצפוני מחוצה לטחנת ג'בר, מכאן צפונה בואכה נכסיהם המשותפים של דבאס וחומצי, אך בלעדיהם. מכאן צפונה לביתו של אל עיש ומשם הוא פונה מערבה, משם צפונה לאורך הגבול המערבי של מעבר כביש סומיל אך אין הקו כולל את ביתו של יחיה אבו סית. מכאן בכוון מערבי לגבול

¹⁶ דרויאנוב, ספר תל אביב, עמ' 272.

הצפוני של בית חגי' זוהדי עבדו, משם בכוון דרומה לארך כביש מסעודייה, משם בכוון מערבי לארך נכסי אמין ביי נציף עד לקרן הצפונית=מערבית של הנכסים הנ"ל על שפת הים.¹⁷

קו פתלתל זה שעובר מפרדסו של בעלים יהודי לפרדסו של האפנדי מהכפר או מהעיר הסמוכה מלמד כי התיחום אכן נעשה, אך גם כי הוא לא היה חד=משמעי. הקו אשר בתיאור היבש התפתל לכאן ולשם כשהוא עוקף מבנים בבעלות ערבית, לא יכול להעלים את הקרבה ואת העירוב ששררו בסביבתו. לפיכך נכון יותר לדבר על היווצרות של אזור גבול בין תל אביב ליפו אשר היה אזור מפגש לא פחות ואולי אף יותר משהיה אזור הפרדה ותיחום.

עם כל הבעייתיות שבסימון קו הגבול הרי קשה הרבה יותר לעמוד על תחושת הגבוליות של האנשים שחיו באזורים אלה כמו גם על חוויית המפגש=שכנות שלהם. סיפורי שכנות טובה מופיעים בזיכרונותיהם של הכותבים המעטים יחסית שגרו בשכונות אלו ובשכונות המשתלבות זו בזו – מנשיה וכרם התימנים. מוח'תאר הכרם, משה נחום לוי, סיפר לכותב זיכרונותיו כי 'בכרם התגוררו, כידוע, יהודים וערבים באותו בית כאחד, והיו נפגשים זה עם זה, והיו עדים לשמחות וליגון זה אצל זה'.¹⁸ הוא עצמו זכה כדבריו למעמד ציבורי מבוסס ומוערך בקרב היהודים והערבים בשכונה, כמו גם בקרב תושבי יפו בכלל. הוא נמנה בתקופות שונות עם חברי מועצת העיר יפו וזכה לגשר ולהשכין שלום בין ערבים ליהודים ובין אלה ואלה לבין עצמם. המחשה של רוח זו יש בזיכרונותיה של אורה טרי, אשר הגיעה כילדה ב=1933 מתימן עם משפחתה, הישר אל דודתה שגרה בכרם התימנים, ומשם למגורים בשכירות בשכונת מנשיה הסמוכה. שנים רבות מאוחר יותר כתבה טרי בזיכרונותיה כי זו הייתה 'שכונה מעורבת של יהודים וערבים', וכך גם הדירה ששכרו הוריה; בשני חדרים התגוררה משפחתה של טרי ובשלישי - משפחה ערבית=נוצרית.¹⁹

¹⁷ 'פקודת העיריות מס' 1 לשנת 1934, תוספת מס' 1 לעתון המיוחד, גיליון 414, 12.1.1934.

¹⁸ טבעוני, כרם היה לידידי, עמ' 168.

¹⁹ א' טרי, צועדת בצעד תימני, תל אביב תשס"ב, עמ' 22. ספרי זיכרונות אחרים התייחסו לקשרים

מסועפים שהיו לדורות הוותיקים יותר, לאבותיהם ולסביהם של כותבי הזיכרונות עם אנשים מאוכלוסיית הרוב הערבית. קשרים אלו של סוף התקופה העותמאנית נמשכו לתוך החברה היישובית המתרחבת בתחילת המנדט הבריטי, קשרים עם שכנים בעיר, עם אנשי הכפר, עם סוחרים ועם פוליטיקאים. לדוגמה רבאו, בתל אביב, עמ' 93. אהרון שלוש כתב על סבתו, אשר נשים יהודיות וערביות

במהלך שנות השלושים, בגבור המתח בין יהודים לערבים, גברה חוויית השוליות של יושבי אזורי הגבול ותחושת היותם יושבי הספר, על הגבול בין תל אביב ליפו ניכרת בבירור בדבריהם. הקו המפריד נעשה חד ומובחן יותר והמפגש עם השכנים מצדו השני של הקו נתפס כמאיים, מסוכן ואף דוחה. המרחק מהמרכז נראה גדול פי כמה לתושבי האזור היהודים מבימים שבשגרה ותחושת ההדרה וההשתכחות התעצמה. תושבי רחוב קלישר, בגבולה של מנשיה, הגדירו את מיקומם 'מקום הפורענות':

אנחנו תושבי מקום הפורענות הנקרא 'רחוב קאלישר' הגובל את מנשיה (יפו) [...] מבקשים מהעיריה להגן עלינו מפני קרבת בתי הקפה הערביים המלאים תמיד ביום בערב ובלילה כל מיני אליעמנטים מסוכנים: מסיתים, גנבים, בתי בושת, זונות ואלפונסים [כינוי רווח עוד מאירופה ל'רועי זונות', סרסורים] עם צעקותיהם, שירותיהם הפראיים בפה, בגרמפונים רדיו עם מגברי קול בלילות הממררים את חיינו ומנוחתינו. [...] היריות והפצצות בפנה נדחה זו נעשה מעשה נורמלי כמעט בכל לילה והלכלוך והזוהמה נוראה.²⁰

כל הסכנות נכרכו יחד: סכנות לגוף ולרכוש, סכנות למוסר ולאורח החיים היום יומי, והן החריפו את תחושת ההדרה. 'כבנים חורגים אנחנו בעיריה; הרחובות הבטוחים העיריה משפרת ומקשטת אותם, והרחוב קאלישר הגובלת עם השכנות הנעימה הזאת, חסרה הגנה עלעמנטרית [כך]. יש לארגן אחרת את המרחב, טוענים כותבי המכתב, אם כי במילים אחרות. יש לקרב אותנו, תושבי קלישר אל המרכז ולהפריד בינינו לבין אלו שאתם אנחנו נפגשים במתחם הגבול: 'אתם הגרים במקומות השלויים בשדרות רוטשילד ולב תל אביב הצפון, מחויבים לשים לב למצבנו הנורא הזה כי משלמים אנחנו את המיסים ככל תושבי חלקי העיר הכי טובים. טקסו עצה איך להפריד בינינו ובין השכנות הנוראה הזו'.²¹ ופחות משנה מאוחר יותר כתבו תושבי כרם התימנים, הסמוכה למנשיה אך צפונית ממנה במקצת, והביעו טענות דומות לגבי הדרתם מן השירותים והפיתוח. נוטלים את מסייהם אך מקפחים את זכויותיהם ודוחים את פיתוח שכונתם כאילו אינם שייכים לעיר:

היו משחרות לפתחה, ועל סבו ודודיו, אשר בתוקף תפקידיהם הכלכליים והציבוריים קשרו קשרים נרחבים עם האוכלוסייה הערבית. ראו שלוש, מגאלאבייה, עמ' 98, 137.

²⁰ תושבים מרח' קאלישר לעיריית תל אביב, 6.10.1937, אעת"א, 4-3642

²¹ שם.

נסללו כבישים לאורך של מאות ק"מ ורק בסביבתנו נשאר הכל כמו שהיה. העיריה לא הוציאה אפילו מיל אחד לשם תקון השכונה או סלילה כבישים זה 7 שנים, למרות ההבטחות, ההשתדלויות, המדידות, וה'תקונים' בתכנית. כספנו, כספי המסים, פרוטות עלובות מדלים ואביונים נכנס לשכלול השכונות העשירות, שכונת הצפון, לגנים, לשדרות, למזרקות מים, לבתי ספר נהדרים, ורק אנו, במרכז תל אביב נשארו באותו המצב כלפני 15 שנה. הרעש והזוהמה הצפיפות והרעש הכל כאן, רק כבישים אין, תעול אין, שכלול אין וישנם רק מסים ומסים, משפטים ותשלומים – קנסות והתרוקנות הסביבה.²²

אך תקופות המתח וההתנגשויות האלימות בין התנועות הלאומיות העניקו גם יתרון לתושבי הספר. הם לא רק ישבו על הגבול, הם גם שמרו עליו. באמצע רטוריקה לאומית הרואית כתבו תושבי שכונת נווה שלום להנהלת הסוכנות היהודית ב-1939, השנה השלישית של המרד הערבי, כי הם ששמרו על תל אביב, הם שהגנו על כל שעל אדמה ועל הנכסים התרבותיים=לאומיים שהם הליבה של הקולקטיב, ומה יהיה על המרכז ללא השוליים? ללא שומרי הספר?

בכח מאמצי כוחנו עמדנו בפני כל מיני התנפלויות ולא נתנו להתפרץ לשכונה העתיקה וההיסטורית שנבנתה בכוח ובמרץ של יהודים לוחמים על כל שעל אדמה היקרה לכל הלאום כלו, ולא לתת הזדמנות לחדור לשכונה. אנו בעלי הבתים בשכונה עלובה זו, המשמשת תריס לתל אביב העיר, עמדנו יומם ולילה עפ"י התור כנוטרי קרתא במשמר אזרחי לאורך החזית מול שכנינו הערבים, לא לתת להם לפרוץ דרך לתל אביב, מקום שם מרוכז כל הנכס התרבותי החיוני של 160,000 תושבים יהודים, כן ירבו.²³

מסקנתם של תושבי כרם התימנים שיקפה את מלוא המורכבות של מצב הגבול בין תל אביב ליפו. ההדרה וההזנחה סיכנו לדבריהם לא רק את כרם התימנים ותושביה אלא את מרכז העיר על כל זוהרה. הגבול, הזכירו הכותבים, אינו קו סטטי. ריחוקו של הגבול מן המרכז איננו מצב סטטי, נתון ומובן

²² התאחדות כרם התימנים לעיריית תל אביב, 12.7.1938, אעת"א, א 4-2208.

²³ ועד שכונת נווה שלום להנהלת הסוכנות היהודית, 16.8.1939, אעת"א, ב 4-2208.

מאליו, כך טענו תושבי שכונות הספר. תושבי השכונות העשירות יהיו בטוחים רק אם יבינו את עומק הקשר בינם לבין השוליים. רק אם יהפכו את שכונת השוליים, כרם התימנים במקרה זה, לחלק מתל אביב יובטח עתידה של העיר כולה: 'עלינו להעיר את תשומת לבכם, שבאם לא יושם לב לתקון המצב עלולה כל הסביבה להתרוקן מתושביה, השכנים [דיירים בשכירות] בורחים ממש בסביבה זו, כאן חל עוצר בכל פעם, כאן אי נקיון, רפש וטיט, כאן זוהמת השוק. בתנאים כאלה עלולה יפו להגיע עד אלנבי. [...]. אם אין העיריה רוצה לסכן סכנה ממש ובבוא פעם החלוקה, יעבור הקו רחוק מאלנבי ולא על יד הרחוב המרכזי הזה'.²⁴

אזור הדמדומים: שפת הים, בתי קפה ואינטימיות חוצה גבולות

חוף הים נפרש מיפו צפונה, ולאורכו המבנים החדשים של תל אביב, אשר אף היא השתרעה מהדרום צפונה. טיילת הרברט סמואל נמתחה לאורך החוף וחופי הרחצה משכו המוני אנשים מכל הגילים, גברים נשים וילדים, כיתות בית ספר, אוהבי התעמלות, אמהות וילדיהן ועוד.²⁵ החוף היה מרחב פתוח ששימש למנוחה, לבילוי ולשעשועים, או כדברי מועצת העיר ב=1934: 'כיום משמש חוף=הים מקום מנוחה, טיול, מרפא, ספורט ושעשועים לכל תושבי העיר ולהמוני האורחים והקייטנים. מאין בעיר ככרים, רחבות, גנות ומקומות ציבוריים אחרים במדה מספקת, יש לו לחוף=הים חשיבות כפולה ומכופלת'.²⁶ לאורך החוף הוקמו כבר בשנותיה הראשונות של תל אביב פנסיונים, בתי מלון ובתי קפה. הקזינו 'גלי אביב' הוקם ב=1922 והיה למעשה מסעדה, בית קפה ומועדון ריקודים בסגנון אירופי. בשנות השלושים רבו בתי הקפה לאורך הטיילת, ובשעות הערב התמלא המקום בהמוני אנשים. החוף היה מרחב רב פנים. מצד אחד לבה של העיר, המקום שבו התקבצו תושביה מכל השכבות משעות הבוקר המוקדמות ועד שעות הערב והלילה, ומצד אחר אזור גבול ומפגש. החוף סימן את סופה של העיר (ממערב) ובו התקיים המפגש בין המקום המיושב לבין הים הפתוח. זה היה גם מקום מפגש או מרחב משותף למקומיים ולזרים שבאו מקרוב ומרחוק. עיתונאי בריטי שביקר בתל אביב ב=1936 כתב:

²⁴ התאחדות כרם התימנים לעיריית תל אביב, 12.7.1938, שם.

²⁵ עזריהו, הטבע העניק.

²⁶ מצוטט אצל שביט וביגר, ההיסטוריה של תל אביב, עמ' 40.

רק לפני שנים מועטות פנתה שממת החול את מקומה לבתים ולכבישים, ורק רצועת=חוף צרה נשארה לרשות המתרחצים. היהודים הם שהפכו למקום=רחצה נהדר. הערבים לא חלמו מימיהם על כך, אבל גם הם מרבים עכשיו לבוא לתל אביב להתרחץ בימה של תל אביב. אגב: מנהיגים ערבים ידועים, שדעתם הפומבית בשאלה היהודית שלילית, מבליס כאן את זמנם בנעימות בחברה ידידיהם היהודים. גם מאות ערבים מדלת העם באים על שפת הים בתל אביב לחזות ברחצה.²⁷

נראה כי תושבי יפו יכלו ללכת צפונה אל הטיילת, אל בתי הקפה וחופי הרחצה של תל אביב, אם כי על פי דיווח זה היו לבני מעמדות שונים מקרב אוכלוסיית יפו נקודות תצפית שונות. המבוססים שבהם, בני המעמד העירוני הבורגני, ייתכן שאלה היו סוחרים, פרדסנים ויבואנים שלהם עסקים משותפים עם בני מעמד מתל אביב ואולי אף אנשי ציבור, צפו בחוף מבתי הקפה המהוגנים שלאורך הטיילת, ואילו העניים, ואולי בני שכבת ביניים רחבה יותר, הסתובבו על שפת הים והזינו עיניהם במתרחצים. העיתונאי אמנם הבחין בין המעמדות אך לא בין המגדרים. יש להניח כי גברים ערבים מכובדים הם שישבו עם ידידיהם הגברים היהודים בבתי קפה, וגברים אחרים הם ששוטטו לאורך החוף; ואם באו לחזות במתרחצים, סביר כי המתרחצות היו המוקד למבטיהם. קריקטורה אשר הופיעה על שער כתב העת '9 בערב' מעידה על האופן שבו ראה הקריקטוריסט היהודי את מבטי המשוטטים הזרים. שפת הים הייתה גם אזור של מפגשי רעות בין חסרי האמצעים אשר חצו גבולות לאומיים, וגם את אלה ליוו מבטי ביקורת. העיתון היומי הערבי 'פלסטין' דיווח בספטמבר 1935 על בחורה יהודייה אשר ישבה עם שני בחורים ערבים על חוף הים בקרבת הקזינו. בחור יהודי ניגש אליהם וביקש מהבחורה להתלוות אליו ולעזוב את הערבים... אין לדעת מה ענתה הבחורה ובוודאי לא מה הרגישה, אלא רק שריב פרץ בין הבחורים ובעקבותיו עצרה המשטרה את הבחור היהודי.²⁸ מי היה הבחור? האם השתייך

²⁷ לי פרגו, 'שבת וחול בתל אביב', יעת"א, ח (7--8) (1937/8), עמ' 183. נראה שהעיתונאי אימץ לחלוטין את

נרטיב העליונות של היהודים יוצאי אירופה, אשר פיתחו את השממה והביאו בכך רווחה וקדמה לעצמם ולשכניהם.

²⁸ פלסטין, 6.9.1935.

לארגון כלשהו, בדומה לחברי הארגון להגנה על תוצרת הארץ?²⁹ או שמא ראה את עצמו אחראי לשמירה או לפיקוח על נערה יהודייה אשר לא הכיר ולא ראה מימיו כחלק ממחויבותו האישית למפעל הלאומי, כביכול הקשר בין מעשי הנערה לבין מצבו של הקולקטיב היה ברור ובחזקת מובן מאליו, כמו גם התערבותו הגברית?

שפת הים וחופי הרחצה היו מרחב שנוי במחלוקת עמוקה, ולמעשה שיקפו וחידדו מחלוקות קיימות באשר לאופייה של החברה היהודית החדשה, בין הראייה הלאומית=חילונית לבין הראייה הדתית=אורתודוקסית.³⁰ אין ספור מכתבים שלחו רבנות העיר תל אביב ורבני הקהילות לעיריית תל אביב, וכמוהם גם אנשים פרטיים אשר רגשותיהם נפגעו מהמראות שנחשפו (תרתני משמע) בפניהם. מחאות חוזרות ונשנות הובעו לגבי 'ההתנהגות הבלתי מוסרית' אשר באה לידי ביטוי ברחצה בים, לגבי החופים המשותפים לגברים ולנשים בניגוד לרחצה הנפרדת, לגבי הלבוש הבלתי צנוע של הנשים בבואן לשפת הים ובטיילן לאורכו, ולגבי הסרת הבגדים על החוף עצמו ללא מחסה או מחיצה. הכותבים חזרו ומחו על ההשלכות של התנהגות זו על החברה היהודית הלאומית החדשה.³¹ סמואל לוי, אשר עסק ביבוא ויצוא, כתב בלשון ציורית לראש העיר דיזנגוף:

'לא תהיה קדשה מבנות ישראל', שכל כבודנו תלוי בו. על איזה חלול כבוד מהן אתבע ועל איזה מהן התודה? על אנשים הלובשים מכנסים כל=כך קצרות עד שנותנים לראות מקצת שערות ערותם; או על בחורות ונשים שלובשות בגדי=ים בלי שמלה, ככה מציגות את כבודן כסחורות שמורות בנייר שקוף, ורק סרט מכסה את עמק=היער והרי הלבנון ערומים. יושבים אחד על יד השני חברים וחברות להתחמם. כשמעירים להם על כך אומרים: 'על שפת=הים הכל מותר!' ומה

²⁹ חיים גורי מספר על רוכל ערבי שהביא ירקות על גבי חמור כדי למכור לנשים בשכונות המגורים, ועל שני בחורים שהופיעו לפתע, התעמתו עם הנשים הקונות ורוקנו את סחורתן של הרוכל הערבי על הכביש ולצדו. גורי, הספר המשוגע, עמ' 90--91.

³⁰ על יחסי דתיים וחילוניים במיוחד בחיי יום יום ראו ע' הלמן, 'תורה, עבודה ובתי קפה: דת ופרהסיה בתל אביב המנדטורית', קתדרה, 105 (תשרי תשס"ג), עמ' 85--110.

³¹ עזריהו, תל אביב, עמ' 285--288.

ילמדו הילדים המתרחצים אתם יחד כשרואים את זאת?³²

רבות מהפניות קשרו בין המראות לבין עיניהן הבוחנות של הלא-יהודים, ובמיוחד של הערבים, בטענה כי המיניות הגלויה בכלל והנשית בפרט מביאה לביזוי ולזילות של הקולקטיב היהודי כולו. בקיץ 1930 כתב אזרח תל אביב כי בישבו על החוף ישבו לצדו שני קצינים בריטים, ולמראה הבחורים והבחורות שרק בבגדי רחצה רטובים מהודקים יפה לגופם העירו הללו: 'גם באנגליה ואפילו בפריז לא ראינו מחזה אי-תרבותי ובלתי צנוע שכזה'.³³ בקיץ 1932 כתבה הרבנות הראשית למחוז יפו ותל אביב להנהלת העירייה מכתב שדומים לו בנוסח נשלחו בשנה הקודמת ובשנים שבאו אחריה: 'אך למותר הוא להקדים ולתאר את הנעשה על שפת הים בעונת הרחצה הנוכחית. כל מי שעינים לו לראות יודע שהדבר קבל השנה צורה של חרפה ושערוריה לאומית איומה עם מאות הבחורות והנשים הנשואות המתהלכות כמעט ערומות על החולות לאורך קילומטר, או היושבות שעות שלמות בתלבשת רחיצה בישיבה מגרה את היצר הבריא של העוברים ושבים אשר ביניהם גם כמה לא-יהודים הבאים להזין עיניהם ולשמוח בקלוננו'.³⁴ באותה שנה סיכם יעקב אפל תושב תל אביב את תיאוריו בקביעה כי 'זה גורם ששכנינו באים בהמונים להסתכל בבנות ישראל בקלקלתן',³⁵ ולוי, אשר דבריו הובאו לעיל, ממשיך וכותב: 'כשכותבים עתוני הערבים על הדבר הזה, אין לנו פה להשיב ולא מצח להרים ראש. על איזה מהם אספר, על הכלל או על הפרט? על החלוצות שגם ביבשה לובשות מכנסים קצרות עד סוף העמודים, ואפשר לתאר מה המראה הנגלה מתוך כך, או על אלו המתפשטות על שפת הים לעיני כל? וזו אחת הסיבות ששכנינו שונאים אותנו, בדיוק כמו שגם בנו מתעורר רגש של גועל נפש בראותנו שאוכלים בשר חזיר'.³⁶ התקנות שתיקנה העירייה בלחצה של הרבנות לא שינו את המצב.³⁷ החוף המשיך למשוך אלפי

³² סמואל לוי לדיזנגוף, 3.6.1936, אעת"א, 4-3734.

³³ פרומקין לוי רוקח מ"מ ראש העירייה, 11.6.1930, שם.

³⁴ הרבנות לעיריית תל אביב, כ' בתמוז תרצ"ב, שם.

³⁵ יעקב אפל לרבנות הראשית באזור תל אביב, 22.5.1932, שם.

³⁶ לוי לדיזנגוף (לעיל, הערה 32).

³⁷ ראו 'חוקי עזר בדבר הרחצה על שפת ימה של תל אביב', יעת"א, ז, 1--2 (1935), עמ' 57--58. התקנות

פורסמו בעיתון הרשמי של ממשלת ארץ ישראל ב=9 בספטמבר 1935.

אנשים, מקומיים ומבקרים, ובשבתות של חודשי הקיץ החמים הגיעו אפילו עשרות אלפים.³⁸ הצילומים הרבים של שפת הים מעידים על הצפיפות הרבה, על מגוון הפעילויות: תרגילי התעמלות, קריאה, משחקי ילדים ושיחות רעים, ועל הלבוש המגוון – נשים וגברים בלבוש מלא ולצדם אנשים בבגדי רחצה אשר כיסו חלקים מגופם, מי יותר ומי פחות. העיתונאי האנגלי גיבונס העיר כמשועשע: 'ודאי וודאי שאין למצוא פוריטניות יתרה בחופה של תל אביב'.³⁹ אין ספק כי סגנונות חיים שונים נפגשו בחופי הרחצה וכי עיניים מתעניינות, מציצות וביקורתיות צפו בהם מקרוב ומרחוק.

בתי הקפה היו חלק מנופו של החוף וחלק מהתרבות העירונית שאפיינה את תל אביב ואת יפו, מקום מקום וסגנונו, קהילה קהילה ובתי הקפה אשר ביטאו את תרבותה. בתי הקפה של תל אביב היו מקום מפגש, מקום שבו התכנסו אנשים בשעות שונות של היום והלילה למגוון רחב של מטרות. היו אנשים בודדים, אשר הגיעו לבתי קפה כאל ביתם, תחנה שבה יכלו למצוא תשומת לב והתייחסות של הזולת, והיו אחרים שהגיעו מדי ערב למקומות קבועים, שבהם ידעו כי ימצאו ידידים.⁴⁰ גם אמהות אשר יצאו לטייל עם תינוקות בעגלותיהם ישבו ליד השולחנות שהציבו בתי הקפה בחוץ, על המדרכה או על הטיילת.

זוגות בילו בערבים בבתי הקפה אשר סיפקו מוזיקה וריקודים. נשים הגיעו בגפן בחיפוש אחר גברים, וגברים - בחיפוש אחר נשים, כפי שסיפרו רשימותיו הרבות של אורי קיסרי בעיתונו '9 בערב'. בתי הקפה של תל אביב היו מסמנייה התרבותיים, ומבקריה הרבים ציינו אותם בהשוותם אותה ואת עירוניותה לכרכים שונים ברחבי העולם, פריז ושיקגו, אודסה ועיר הנופש האנגלית בלקפול.⁴¹

³⁸ עו"ד שניאור אהרונוב, 22.6.1942. אהרונוב טען כי בשבת יומיים קודם לכן היו על החוף 50,000 איש, כפי שטענו כמה מהנוכחים, או לפחות 25,000 להערכתו. אעת"א, 4-3735.

³⁹ J. Gibbons, *The Road to Nazareth*, London 1936, p. 86

⁴⁰ על היציאה הקבועה של צעירים עובדים, פועלים, לבית קפה בערבי החורף ראו לדוגמה הרשמן, במעגל החיים, עמ' 102--103. על הישיבה בבתי קפה בהקשרים שונים: המעסיק המצוי בבית הקפה הסמוך למשרדו בשעות העבודה, גברים בודדים אשר היו מתכנסים בבית קפה ידוע מדי ערב, הגיבורה אשר יצאה עם מחזר מבוגר ממנה למקום מהודר בהיעדר אשתו ועוד ראו מ' טל, מזייפי החיים, תל אביב תרצ"ז.

⁴¹ עיתונאים זרים ביקרו את חיילי כוחות הבריית בשנות מלחמת העולם השנייה וכתבו על הביקורים.

לדוגמה מפי עיתונאי אוסטרלי, 'שיחה מוקלטת', ינואר 1941, אעת"א, א 4-154; W. Binns, 'Night Out

בתי הקפה היו שונים ומגוונים ; הם שיקפו לעתים קרובות את רקעו התרבותי של בעל המקום, את הציבור שאליו פנה ואת הצרכים אשר שאף למלא. ציונה רבאו תיארה בספר זיכרונותיה משנות העשרים המוקדמות את בית הקפה ההונגרי, נציגה של התרבות האירופית ושל התרבות הבורגנית: 'אזירה אינטימית וחמה הייתה שרויה במקום זה. בפינות שונות ניצבו שולחנות קטנים ומהוקצעים [...] הקפה התנהל בנוסח אירופה. באי-המקום היו אנשים צעירים, אשר הפרוטה הייתה מצויה בכיסם. אנשים 'מסודרים', בני-טובים, אשר התבדלו מן החלוצים והפועלים. [...] כאן, בקפה ההונגרי, הגישו קפה אמיתי בספלים, וחלב בכד מיוחד, - והעוגות!'.⁴² בשנים שלאחר מכן, ובמיוחד עם בוא העלייה של שנות השלושים ממרכז-אירופה, צצו בתי קפה לעשרות.⁴³ היו ביניהם בתי קפה עממיים, משפחתיים, והיו מקומות נוצצים, אשר הכריזו על האמנים, הנגנים, הלהוטונים והרקדנים אשר הופיעו על בימותיהם, בחלקם מהגרים, מבין האלפים אשר הגיעו ממרכז-אירופה, ובחלקם אמני בידור אשר סיירו בארץ והמשיכו הלאה. כולם בישרו על מוזיקה וריקודים, על אוכל טוב ועל אוזירה חמה ואינטימית. כתבי העת הפופולריים ובמיוחד '9 בערב' מלאו פרסומות של בתי קפה. מדור מיוחד בעיתון, 'המסעדות, בתי הקפה ובתי השעשועים הראויים לשמם: מדריך דרך לתושב ולתייר', כלל מקרא אשר מנה את השירותים הניתנים בכל מקום שזכה להיזכר בו: קפה 'נגה' מול קולנוע מוגרבי, שאפשר לקבל בו משקאות חמים, ריקודים ויינות, בירה ושאר משקאות חריפים; 'סן רמו' שעל רציף הרברט סמואל, שאפשר להאזין בו לנגינה סלונית, לרקוד לצלילי תזמורת ולשתות יינות ומשקאות חריפים; 'שלושה כושים' שברחוב ביאליק, פינת אלנבי, אשר הגיש משקאות חמים והשמיע מוזיקה סלונית וכן הלאה.

אדם כי יעצום את עיניו ויעבור ברחובות תל אביב, ידע מיד בקרבת איזה מסעדה או בית=קפה הוא עובר.

אכן, יש מסעדות קטנות ובתי=אוכל בזעיר אנפין, שלגביהם אין לנחש ולא כלום. קפיר, לבן, תה=חלש עם לימון או קפה קלוי יתר על המדה, עגבניות ולחם חצי=שחור חמוץ במקצת –

in Blackpool of the Near East: Tel Aviv, City out of Sand and Paradise for Soldiers on

.Leave', *Near East*, 7.12.1941

⁴² רבאו, בתל אביב, עמ' 41--42.

⁴³ ראו בין היתר שביט וביגר, ההיסטוריה של תל אביב, עמ' 335--337; הלמן, התגבשותו, עמ' 250--260.

מסעדות כאלה זרועות על מפת תל אביב לאין מספר. כאן שוברים את רעבונם אנשים עובדים, עמלים=ישרים הממהרים לגמור את ארוחתם כדי להספיק להגיע למקום עבודתם. שום הבחנה אינה אפשרית לגבי מסעדות כאלה.

אם בבוקר – ו'הבוקר' במקרים אלה נמשך עד 11 ו=12 בצהריים – ריח קפה חזק עולה באפך, מלווה בריח ריבה זולה – סימן הוא לך, כי עובר הנך ליד אחד מבתי=הקפה הגרמנים, אי=שם ברחוב שינקין או באליעזר=בן=יהודה, שם יושבים אנשים ונשים עייפים ואוכלים 'פרישטיק' [ארוחת בוקר באידיש].

אם ידגדג נחיר אפך ריח של קפה מעודן, שופרא דשופרא – סימן שעברת ליד 'עטרה' מלכת כל קפה ובית=קפה.

[...]

אם מטייל אתה בשבת, ריח חמין ילמדך על מקומו של מינס. אבל אפילו כשיש לך נזלת, תרגיש ב'המוזג': בירה מצוינת ואווז צלוי ומין אתמוספירה מיוחדת, אמיתית, נסוכים על=פני המקום. הכנס, חביבי! החך שלך וקיבתך לא יתחרטו. כאן מצויים טובי שרי האופים ושרי המשקים של עירנו.

ריח 'ליפסטיק' – סימן שהגעת ל'נוגה'. אם הנך בספק – הטה אוזן לדברי המלצרים; כשיפנו אליך בגרמנית ויהא לבך בטוח כי נמצא אתה מול קולנוע 'מוגרבי'.

[...]

ריח קורקבנים מורה לך, כי הנך כבר ברחוב פינסקר, ליד אלטשולר.

אזיר=ים וליפסטיק טוב, - מעורב בקולו של מנשקה – סן רמו...

מערב ומזרח ממוזגים באתמוספירה של אמנות זעירה – סמדר!

נשים וגברים, גברים ונשים, כורסאות נוחות, שירות אדיב, אופק של גלים ואניות, סניף של

גן=עדן – אתה בקפה 'פילץ'.⁴⁴

נראה כי שני המקומות האחרונים, 'סמדר' ו'פילץ', בלטו בייחודם לפחות בעיני כתבי '9 בערב'.⁴⁵ 'סמדר' היה במה ל'אמנות זעירה', נגנים ורקדנים, להטוטנים ושחקנים, תרבות הפונה לציבור רחב המבקש לו

⁴⁴ 9 בערב, 13.10.1938, עמ' 16.

בידור קל, בדומה לכתבי העת שסיפקו 'קריאה קלה', שניהם בדגמים אירופיים: הקברט מחד גיסא והז'ורנליזם החדש מאידך גיסא.⁴⁶ חצי שנה מאוחר יותר הוסיף '9 בערב' וכתב על 'סמדר': 'כתלים נאים וחגיגיים, אתמוספירה אינטימית, משקאות חריפים, צוננים ולוהטים כאחד, שירות אירופי של מלצרים מסוגננים, חיוכים מסבירי פנים של בעלי הבית, ועל הכל: קולו של גולנד, הסרקאזם של מיכאל גור, כנורו של ניקולייבסקי, זריזותו של ריימונד, גזרתה של מרים, גמישותם של הרי וירי אגלודין, להט הטמפרמנט הכוריאוגרפי של מיה אלבא=טובה והמתיקות והחן של מרגוטי'.⁴⁷

קיסרי אמנם הגדיר את קפה 'סמדר' מזיגה של מזרח ומערב, אך מכלול התיאורים של כתבי '9 בערב' עסקו באירופה שהגיעה לחופי הים התיכון: בירה וקפה מובחר (קפה מהביל בספל – הפרסומת הקבועה של קפה עטרה), כבד אווז וקורקבנים לצד מופעי קברט, אמנים שנמלטו מארצות אירופה, מוזיקה סלונית ואינטימיות שבין גברים לנשים. אמנם הכתב הלך בעקבות הריחות, אך אלה לא היו ריחות המאכלים ה'שמנים והמפולפלים של בטיטו' אלא הניחוח המעודן של המטבח האירופי. גם בבתי הקפה של דרום העיר ניכר החותם של תרבות מוגדרת כפי שזיהו אותה בעלי המקום, אורחיו ושכניו. אלה היו בתי הקפה ה'מזרחיים'. התיאורים והתלונות אשר התייחסו לבתי=קפה אלה חידדו את השוני בין האירופי למזרחי ובה בעת טשטשו, לעתים במפורש ולעתים במובלע, את השוני בין היהודי המזרחי לבין התגלמות המזרח הערבי. '9 בערב' הבורגני אמנם התעלם לחלוטין מבתי הקפה בעלי סממני המזרח, אך לא כן תושבי העיר, שהרבו להתלונן על הרעשים בשכונתם, כפי שמעידים תיקי העירייה. מרבית התלונות היו של אנשים שהוטרדו מהרעשים והקולות וסלדו מהריחות ומהטעמים. אך התלונות לא פסחו גם על תנועות נוער, שהרעישו בפעילותן ומנעו שינה מאנשי עמל קשי יום וגם על בתי

⁴⁵ פילץ זכה להתייחסויות רבות כמקום מהודר שאפשר לקיים בו פגישות עסקיות מכובדות וגם ליהנות מחיי לילה נוצצים. ראו 9 בערב, 29.12.1938, עמ' 18. על אריה פילץ ופעילותו בתל אביב ראו ברגר, דיוניסוס בסנטר, עמ' 153--226.

⁴⁶ על הז'ורנליזם החדש' בהרחבה ראו להלן, עמ' 00--000. ב'9 בערב' הופיעו כמה וכמה מאמרים אשר עסקו באמנות הזעירה. ראו א' קיסרי, 'האמנות הקרויה זעירה...!', 9 בערב, 8.9.1938, עמ' 9; (ללא שם), 'האמנות הקרויה זעירה: משוט בבתי השעשועים', שם, עמ' 11. דוגמה אחת מני רבות אשר מובאות בסקירה זו מתייחסת למלון ובית הקפה 'סן רמו' שעל הטיילת.

⁴⁷ 9 בערב, 2.3.1934, עמ' 15.

הקפה אשר השמיעו מוזיקה לריקודים עד מעבר לחצות.⁴⁸ מכתב אחד שכזה, שעליו חתמו 14 דיירים ובעלי בתים, מספק תיאור מפורט ומוחשי של ה'מזרחי' אשר פלש אל רחוב לילינבלום לחלחלתם של השכנים. המכתב שוזר תיאורים ענייניים (יחסית), המזכירים תלונות אחרות בדבר רעש והפרעה בשעות הלילה, עם ביטויי תיעוב תרבותי ותחושת איום. המכתב נשלח באוקטובר 1938, ובדומה למקרהו של יוסף בטיטו גם הוא מתייחס לאיש מזרחי, חיים טלבי, אשר עבר מיפו לתל אביב בעקבות ההתנקשויות ביפו והעביר אתו את בית הקפה שלו. וכך כתבו הדיירים:

בזה אנו הח"מ בעלי הבתים ודירים ברחוב לילנבלום, בשמנו ובשם יתר התושבים ברחוב הנ"ל, מתכבדים להפנות את תשומת לבו לתלונה ולבקשתנו דלקמן:

כתוצאה מהמאורעות על גבולות ת"א ויפו, העתיק אדם אחד ידוע מעדות המזרח את בית הקפה שלו הידוע בשם חיים טאלבי, ברחוב לילנבלום 17, שהוא בית ישן מהבניינים הראשונים של ת"א אשר בו חצר גדול ועצים גבוהים כדרוש למפעל זה, ובו יושבים כל היום הולכי הבטל או יותר נכון החוג הרגיל לבתי הקפה הערבים ביפו שהוכרחו לעזבם ושוחקים בכל מיני משחקים שעש בעש קלפים ועוד משחקים מותרים ואסורים, והצעקות והמריבות במשך כל היום והלילה פולחים את האויר ופולחות גם את ראשי הדירים, ונודד את שנתם בלילות, ואת ראשי בעלי המשרדים את עבודתם בימים, השפה הרשמית היא ערבית והצעקות **סדה אביאד מוי חילבה** וכו' והנקישות הדומינה וכלי המשחק מעבירים את הדירים מדעתם, ונוסף לזה רבה התנועה הבלתי מוסרית במקום ההוא, והמריבות בין הנשים ובעליהן בשעות המאוחרות בלילה שבאות להוציא

⁴⁸ התלונות רבו במיוחד בחדשי האביב והקיץ, שבהם התנהלו חיי הלילה על המדרכות, בגינות ובחצרות ובהם, יש להניח, פתחו אנשים לרווחה את החלונות ואת דלתות המרפסות כדי לצנן את בתיהם. ראו לדוגמה תלונות נגד תנועות הנוער 30.5.1937, אעת"א, 4-3642; נגד מועדון ברידג', 28.7.1938, שם; נגד מועדון ספורט, 10.7.1938, שם. תלונה נגד בית קפה 'סמדר' על הצגות הקברט ותזמורת הג'ז שנגינתה מושמעת ברמקול, הנס אהרנברג אל עיריית תל אביב, 19.6.1939, אעת"א, 4-3642 ועוד. במרבית הפניות האלה ביקשו התושבים לצמצם את שעות הפעילות ולשמור על שקט בשעות השינה ולא דרשו סגירה מוחלטת של המקום.

את בעליהן משם בתקוה אולי עוד נשאר בידם סכום כסף למחיה טרם שיאבדום במשחקי הקלפים גם כן גדולה ורבה עד למאוד.

[...]

לזאת בקשתנו שטוחה מלפני כבי' לחקור את הדבר בהקדם ולסלק את המחלה הממארת באופן שאזרחי ותושבי השכונה לא תסבול מהאנשים המתאספים בבית הקפה הנ"ל שאינם לגמרי אזרחי ת"א ע"פ רוב ובאים מהשכונות אשר מחוץ לאזור ת"א.⁴⁹

המילים הזרות 'סדה' 'אביאד' ואחרות התפרשו כמאיימות. אלה היו, יש להניח, קריאות אל המלצרים: 'קפה שחור מר', 'לבן', 'מים' ו'חילבה' (חילוה), הרי היא דבר מתיקה. די היה בכך שהושמעו בערבית כדי שייחפכו לא רק לזרות אלא למאיימות, והן נכרכו בנקישות כלי המשחק, כנראה הקוביות במשחק השש=בש, וב'תנועה בלתי מוסרית' – ללא הסבר נוסף... אין לדעת בדיוק למי התכוונו הכותבים בהתייחסם לאנשים 'שאינם לגמרי אזרחי ת"א' ואשר באים משכונות אשר מחוצה לה, לערבים מיפו, אשר היו מלקוחותיו של טלבי בעבר, או שמא ליהודים יוצאי ארצות המזרח, תושבי שכונות אשר נותרו מחוץ לגבול המוניציפלי של תל אביב או לאורכו. ייתכן גם שהכוונה הייתה לאלה ולאלה, וכי המתלוננים לא הבחינו ביניהם. לדידם היו כולם אנשי המזרח.⁵⁰

ב=1934 אסרה עיריית תל אביב על מכירת ערק בבתי הקפה ואסרה גם על משחק הדומינו ומשחקי קלפים. לדברי ראובן נחמיאס, בעל בית קפה, תל אביב הייתה המקום היחיד שנקבע בו איסור שכזה. לא ידוע הרקע להחלטה זו ומי מחברי הנהלת העיר יזם אותה. בכל מקרה היה בה משום חידוד השוני בין תל אביב האירופית לבין המזרח הסמוך לה ומשום עלבון ליושבי בתי הקפה המזרחיים ולמנהגיהם, אשר הוקעו כחורגים מאורח החיים הלגיטימי. נראה כי בתי קפה לא מעטים נפגעו מתקנה זו, וב=1939 פנו באי כוחם, ראובן נחמיאס, מונטקא משה, חיים אלטרס ודוד ברזילי למושל מחוז לוד, אשר מושבו

⁴⁹ התושבים החתומים אל יי רוקח, ראש העיר, 24.10.1938, אעת"א, 4-3642.

⁵⁰ מכתב תלונה נוסף נשלח ב=21 ביוני 1946 מתושבי רחוב קלישר, על גבול מנשיה. גם כאן הופנתה תלונה על הרעש, על המוזיקה שנוגנה בקול רם, ועל רמקולים אשר הפריעו את מנוחת התושבים. אך מכתב זה היה דומה יותר למכתבי התלונה הרגילים ביחס לבתי קפה אשר המשיכו בפעילותם בשעות הלילה המאוחרות ולא הייתה בו הסלידה התרבותית אשר באה לידי ביטוי במכתב הקודם.

היה ביפו, בבקשה לביטול הגזרה. תיאוריהם הם את בתי הקפה שלהם ובעיקר את לקוחותיהם, היו שונים בתכלית השינוי מתיאורי השכנים אשר ראו בהם רק זרות, הפרעה ואיום. בית הקפה, אנו למדים, היה מועדון, מעין בית שני, מקום מפגש של חברים, מקום של תמיכה הדדית ולעתים מקום למציאת עבודה. כל סכנה לא נשקפה ממנו או מיושביו.

אנ"מ, [אדון נכבד מאוד], הוד מעלתו, מכיר היטב את בני תל אביב לכל שכבותיהם ואין לנו להרבות על זה דברים, וכאמור, לקוחותינו הם מבאי ארצות אירופה הדרומית והבלקן, הרגילים לשבת בשעות המנוחה שלהם בבתי הקפה, שם מועדונם, שם נפגשים חברים וקרובים, צעירים וקשישים על יד כוס קפה, שם מספרים איש לרעהו כל צרותיהם ודאגותיהם, שם המעסיק מוצא את פועליו והפועלים את מעסיקם. בית הקפה הוא עורק החיים המקשר בין האנשים. בין שיחה לשיחה משחקים גם במשחקי המזרח: שש בש, דומינו וגם קלפים. אין נזק במשחקים האלה והם אינם כרוכים בכספים פרט לדמי שימוש, כמה פרוטות, שמשלמים שני הצדדים שווה בשווה. הם מתנהלים בנחת, כנהוג אצל אנשי המזרח, אין בהם הימורים כלל, ולזה אנו אחראים. הוד מעלתו אנ"מ, מעזים אנו בזה להסב את תשומת לב כבוד ה"מ [הוד מעלתו] לעובדה, שאף פעם לא גרמו המשחקים האזרחיים הנ"ל אף למריבה קלה בין המשחקים. כל בית=קפה הוא כעין מועדון תמידי וסגור ללקוחותינו למרות האופי הציבורי והפומבי שלו.⁵¹

גם תושבי שדרות רוטשילד, לבה של תל אביב, התלוננו על בית קפה אשר היה מתוכנן לקום במקום. אין באפשרותם להתנגד להקמת בית קפה בסביבת מגוריהם, כך כתבו לעיריית תל אביב, אם כי אין מחסור בכגון אלה. אולם אופיו של בית הקפה הוא שעורר את התנגדותם: 'נודע לנו שעומדים לסדר את בית הקפה לפי הטעם של הלקוחים [כך!] הערבים והאנגלים. עם משקאות חריפים, מלצריות יפות ופנות מיוחדות'.⁵² מקומות כאלה, טענו הדיירים, נמצאים בשפע לאורך שפת הים ואין מקומם בשכונת מגורים שקטה בלב תל אביב. מגוון הבחנות משולבות בפנייה זו אך אין הן בין ה'מזרח' ל'מערב', להפך. הלקוחות הערבים מיפו והבריטים מעבר לים, מאירופה, נכרכו יחד על פי העדפותיהם, לפחות ביחס

⁵¹ ראובן נחמיאס למושל מחוז לוד, ה' קרוסבי, 29.10.1939, אעת"א, 4-2337 (תרגום שלי). אין לדעת

ממכתב זה אם היו לבתי קפה אלו גם לקוחות ערבים אשר נהגו לשתות ערק וליהנות מ'משחקי המזרח'.

⁵² ישראל ווינברג למזכיר הראשי, 15.4.1940, אעת"א, 4-2314.

לחיי הלילה. סביר כי מדובר בגברים ערבים מן המעמד הבינוני-גבוה, ייתכן שהכוונה היא לנוצרים, על פי העדפת המשקאות החריפים, אך באותה מידה ייתכן שגברים מוסלמים באותו מעמד אימצו אותם טעמים, לפחות בהיותם רחוק מן הבית. אלה ואלה רצו, כך סברו התושבים, כי נשים (יהודיות) יפות תשרתנה אותם ונזקקו ל'פינות מיוחדות',⁵³ מן הסתם למפגשים שמוטב להם שיהיו רחוקים מן העין. הערבים כמו הבריטים היו זרים, וזרותם – אם מהמזרח אם מהמערב - עוררה את התנגדותם של אנשי השכונה. אם הכרח הוא לקיים מקומות שבהם זרים נפגשים ב'פינות מיוחדות' עם נשות תל אביב (יש להניח), ראוי שהם יהיו מחוץ לשכונה, באזורי הגבול שלאורך שפת הים ובדרום העיר, כך סברו תושבי שדרות רוטשילד. אולם גם באזורי השוליים רבו הפניות לעירייה שעניינן תלונות על המפגש, על התערובת, ובעיקר על התערובת הממוגדרת, של נשים ובחורות יהודיות עם גברים זרים. הביקורת השכיחה והנוקבת ביותר הייתה דווקא נגד התרועעותן של נערות ונשים מן היישוב עם החיילים הבריטים, ומאוחר יותר עם חיילי בנות הברית בכלל, אשר נוכחותם בשנות המלחמה הייתה מורגשת ביותר. היה אף ניסיון שיטתי לצמצם את המגע בין הנשים לבין החיילים בהטלת איסור על עבודתן של מלצריות לאחר שבע בערב באזורים שבהם נהגו החיילים להתארח, וכן בחיוב כל מלצרית לקבל אישור מיוחד אשר יעיד כי אין נגדה תלונות באשר לעברה ולהתנהגותה.⁵⁴ אך דווקא מן ההתייחסות החוזרת ונשנית של רשויות העיר ושל רשויות הצבא להגבלות אלה אפשר להסיק שהן לא נשמרו בהקפדה יתרה. מבין הביקורות הרבות בחרתי אחת מ'עתון מיוחד', על סגנונו הסנסציוני:

סואן הרחוב והומה מצאן אדם. בגבור זרם העוברים ושבים יש ונדמה לך כי לא בתל אביב היפהפה שעל החולות אתה נמצא, אלא בתוך אחת הערים המרכזיות שבאירופה: וינה, ורשה, ואפילו פאריז...

המוסיקה גועשת בנחלי פוקסטרוט מכל סדקיה של תיבת הרדיו, והבנות [...] בנות ישראל כשרות [...] שרה, רבקה, רחל, לאה [...] מה צלול צחוקן העליו ובאיזו אמנות עוגבות הן על

⁵³ ההתייחסות ל'פנות מיוחדות' מרמזת למו נח האירופי 'ספרה' (séparé), נפרד, פינות ישיבה במסעדות

אירופיות המו פרדות מן החלל המרכזי של המסעדה באמצעות מחיצה או ווילון ומספקות אינטימיות בהסתירן את היושבים בהן מעיני יתר הסועדים. תודתי ליפעת וייס על הבהרת מונח זה.

⁵⁴ לדוגמה נדיבי למערכות העיתונים היומיים, 17.6.1940, אעת"א, 4-2337.

ברכיהם של בני=אלביון, בהירי השער ואדומי הלחיים...
האח!... צהלי ורוני בת=ישראל, כי בא גואלך ממרחקי איים... מנבכי גליה של טימזה הדלוחה...
הגישי בירה, הוסיפי עוד!... הזרימי יין, לטפי ברך, עגבי, עגבי, התרפקי... גלי שוק, חשפי שובל,
הפריצי צחוקך המשכר ביתר שאת כי מובטח לך שכרך מאת מעבידך...⁵⁵

הניסוח אמנם סנסציוני, אך הוא עושה שימוש בדימויים מקראיים המעוגנים עמוק בחשיבה היהודית
המסורתית; אירוניה ולעג אשר מנגידים את בנות ישראל הכשרות והטהורות, המגולמות בארבע
האמהות, החסידות והצדיקות – שרה, רבקה רחל ולאה – עם הנשים העוגבות, הפרוצות ('הפריצי
צחוקך'), בעיר היפהפיה שנהפכה ממקום בראשיתי ('על החולות') לדמוית כרך אירופי עם הניוון
המתלווה לשמות הערים הגדולות – וינה, ורשה, ועל אחת כמה וכמה פריז. 'צהלי ורוני' ממשיכה
הכתבה, 'כי בא גואלך', תוך שימוש בביטויים מנבואות הנחמה של ישעיהו מלעג הכותב על המרת
הגואל, המושיע, בגואל המטמא, בני אלביון. אוי לגורלה של שיבת ציון אם בנות ישראל הופכות את
הגאולה לחגיגה של פריצות.⁵⁶

בתי הקפה שבדרומה של העיר, בקרבת קו הגבול תל אביב--יפו היו גם הם מטרה לתצפית. גם הם
נתפסו כמקומות של מפגש=ראוי=להוקעה, הפעם בעיקר בין נשים יהודיות לגברים ערבים. לדוגמה
רחוב שבזי שבשכונת נווה צדק חיבר בין השכונה היהודית בעיקרה לבין שכונת מנשיה הסמוכה. לאורכו
ניצבו בתי קפה ובהם נפגשו תושבי שתי השכונות, אנשים אשר ככל הנראה נעו בין המתחמים האלה
ללא תחושה של חציית גבולות אפילו בשנות המרד הערבי או לפחות בתקופות הרגיעה שבשנים אלה.⁵⁷

⁵⁵ עתון מיוחד, קלה (מנחם=אב, תרצ"ט), עמ' 4. על התרועעות נשים יהודיות עם חיילים בריטים ראו
להלן עמ' 00--000.

⁵⁶ תודתי לפרופ' יפה ברלוביץ על הארת המקורות המקראיים והשימוש בכפל לשון המשמשים את הכותב
בכתבה זו.

⁵⁷ דוד בן=דוד, שגדל כנער רחוב בסביבות רחוב שבזי, מספר בזיכרונותיו על סבו: 'אני זוכר כיצד צפיתי בו
מרחוק, כילד קטן מאוד, בפעמים הנדירות שישב בבית=הקפה הערבי היחיד בשכונה, קפה "סוזנה", היום
ברחוב שבזי, בית ישן בצל עצים מוריקים. שם בתוך רעש של שפות שונות – יהודים וערבים פקדו את

גברים ערבים ישבו בבתי הקפה, שיחקו בקלפים ובדומינו או צפו במשחקים אחרים, ונשים שוטטו בין השולחנות וצפו אף הן במשחקים. עצם נוכחותן של הנשים במקום גבולי=מעורב שכזה עוררה חשד. אחת המלצריות, אחותו של בעל אחד מבתי הקפה, כך סיפרו השמועות, חצתה בעצמה את הגבול תרתי משמע בעברה ליפו ובשמה רקדנית 'קן=קן', ואילו האחרות, תנועתן החופשית משולחן לשולחן והיכרותן עם הלקוחות העידו בבירור, לדברי המתלוננים וחוקרי המשטרה, כי זונות הן.⁵⁸ כאמור היו בתי הקפה מקומות מפגש ומקומות חצייה של גבולות מסוגים שונים: מגדריים, לאומיים, עדתיים ומעמדיים. הם התמקמו בעיקר באזורי הגבול – לאורך שפת הים, באזורי המפגש בין תל אביב ליפו ובקרבת שכונות הדרום. אין בידי להעריך את מידת חציית הגבולות במובנים השונים, ועם זאת ברור כי חצייה זו, כולל החצייה הלאומית, אכן התקיימה, נצפתה ודווחה מפי רבים. גברים ערבים טיילו לאורך חוף ימה של תל אביב והתארחו בבתי קפה. נוכחותם זכתה לפרשנות מגדרית בדומה לנוכחות הבריטים ואף למעלה מזה. אותה פרשנות קישרה בין הנוכחות הערבית (והבריטית) לבין מיניותן של הנשים היהודיות והצביעה עליהן כיעד למבט או כנותנות שירות.⁵⁹

המקום – הוא היה יושב בפנים אטומים, שואף עשן דשן מנרגילה, ספק צופה בלקוחות אחרים ששיחקו שש=בש'. פוקס=בראונר, בנדה, עמ' 19.

⁵⁸ ראו דוח פקחי משטרה בתגובה לתלונותיהם של תושבים מרחוב שבזי. הדוח התייחס גם למשחקי הקלפים כהימורים, דבר האסור על פי החוק, ונאמר בו כי הלקוחות השתמשו בשיטת ה'לוח והגיר' כדי להסוות את ההימורים ואת העברות הכספים ביניהם. אם כי מדי פעם, כך עולה מן הדוח, נתפסו המשחקים ממש בעת מתן תשלום זה לזה. Supervising NCO to D.D.S.P., תל אביב, 23.10.1937, אעת"א 4-3642.

⁵⁹ הדוגמה האחרונה היא מכתבם של תושבי רחוב רש"י במחאה על הנעשה בקפה 'מגדלאור', וזאת בקיץ 1938, בעת התחדשות ההתנגשויות בין ערבים ליהודים במרד הערבי. 'נמצאות שם 3 בחורות לא טובות והן חולות והן מכירות ערבים והן מכניסים [כך!] אותם לקפה ונמצאים גם אנגלים ונותנות הן להם ארק מיני משקאות בחינם. וכמובן האנשים משתכרים ועושים הם סקנדלים והשכנים לא סובלים את זה. ולכן מבקשים אנו את העריה לדאוג לכך שבעיר תל אביב וביחוד בבית הקפה לא היו [כך!] ערבים'. השכנים לרוקח, 14.6.1938, שם.

חציית הגבול הלאומי לא הייתה חד=סטריית. יהודים גרו ביפו בשכונותיה הערביות⁶⁰ ואחרים נעו לתוך יפו וממנה. היו שהלכו ליפו להסדיר עניינים מנהליים עם רשויות השלטון המנדטורי ואחרים נסעו באוטובוסים אשר יצאו מיפו אל המושבות הסמוכות. והיו גם שהלכו אליה לצורכי שוטטות, בילוי והסתופפות בבתי הקפה המזרחיים. בין אלה היו גם גברים וגם נשים, אם כי בדרך כלל המעבר ליפו היה ממוגדר. גברים ונשים לא הלכו ביחד, ופעילותם שם הייתה שונה. יתרה מכך, העין הצופייה המפקחת על הסדר החברתי של היישוב החדש הייתה גם היא ממוגדרת וצפתה באופן שונה במעברם של נשים ושל גברים. קשה מאוד למצוא תיעוד של תופעות אלה. מעטים בלבד השאירו עדויות בכתב. תלונות וקטרוגים מעידים על קיומה של התופעה, אך התיאורים בהם יכולים להיות מוגזמים בהתייחסותם מחד גיסא, או להתייחס רק לקצה קרחון מאידך גיסא. קטעי דברים עומדים לרשותנו. אנחנו למדים על יהודים, גברים ברובם, אשר אהבו לבלות את זמנם בבתי הקפה של יפו תוך עישון הנרגילה, כפי שציין עיתונאי ביקורתי, אשר ככל הנראה ראה בכך עדות נוספת לחציית גבול תרבותי.

אם יקרך ותרד פעם ליפו, ביחוד בליל ו' תפגוש שם רבים ממכריך, המורידים ראשם לבל תכירם. באותן שתי הפעמים שבקרתי בבתי הקפה ביפו פגשתי יותר ממאה תושבי ת"א, שאני מכירם יפה, וביניהם גם תלמידים מבתי הספר התיכוניים. בשלשה בתי קפה בקרתי, ובכל אחד מהם ישבו עשרות אנשים, עשנו נארגילות ושתו קהוה. על הבמה סלסלה מרננת את סלסוליה ועכסה ברגליה על נקודה אחת – מחול, כביכול. תענוג. ורבים התענגו על הנארגילה. בעל בית=המסחר הגדול שברחוב אלנבי מצץ בתאותנות את קנה=הסוף המעביר את העשן המשכר, ועל ידו ישבו שלשה תלמידים והקנה היה עובר מיד ליד, ממש כימקטרת השלום' שבספורי פנימר קופר. והנה סטאטיסטיקה קצרה שרשמתי במשך שלשה בקורים: רופאים – 2. עורכי דין – 1. פקידים – 4. משחקים – 2. משחקות – 3. סוחרים – 4. תלמידים – 13. פקידים בבתי מסחר – 2. פועלים – 1. סתם יהודים (שונים) – 15.⁶¹

⁶⁰ היו גם שכונות יהודיות חדשות אשר היו שייכות מוניציפלית ליפו כגון שכונת מונטיפיורי, שכונת פלורנטין, שכונת שפירא ועוד. לא להן כוונתי.

⁶¹ עתון מיוחד, ב, 10, 7.2.1934, עמ' 4.

הנשים היחידות שהוזכרו היו 'משחקות', ככל הנראה שחקניות אשר באו, סביר להניח, בלוויית ה'משחקים'. נראה כי השחקנים והשחקניות, אנשי הבוהמה, אנשי שוליים בסגנון חייהם, היו היחידים אשר באו נשים כגברים.

כמו כתב העיתון גם העובדים הסוציאליים לא ראו בעין יפה את מעברם של היהודים לבתי הקפה של יפו. הללו ציינו מדי פעם כי האב או האם של הצעירים שהיו בטיפולם ובהשגחתם נהגו לבלות את זמנם בבתי הקפה של יפו.⁶² אין באפשרותנו לדעת מה משך את הגברים לבלות את זמנם ביפו. ייתכן שאלה היו בעיקר יוצאי ארצות ערביות אשר הרגישו שייכות תרבותית רבה יותר לבתי הקפה של יפו מאלה של תל אביב. חיים גורי פורס את כוח המשיכה של יפו העקלקלה והמסתורית. דווקא עבורו, 'עברי חדש', בן להורים יוצאי אירופה אשר הגיעו על סיפון ה'רוסלאן', חניך תנועת נוער, בית הספר כדורי והפלמ"ח,⁶³ מלאה יפו באסוציאציות ובמראות גדושי רמזים וחיבורים. מראות תנ"כיים, מראות של אבות ואמהות קדמונים, מראות של העבר הקרוב, המאיים, וריחות וטעמים של המזרח, של הערבי, אשר נראה מוכר כל כך על ריבוי הגוונים ועל שפע המראות של נשיות מלאה מסתורין ותשוקה.

טעם חלבה ערבית לחה ודביקה וחוטנית קרוע על שפתי כזכרון. עולה ומקיצה בי יפו של פנים ושל עינים. עודני שם בשעת אחר=הצהרים שטופת רוח=ים ועיר ערה לחצאין. עולה ומקיצה בי יפו של כיפות ומסגדים ושמי לילך מעל באיירות אפלות וים דועך מזכיר מתכת. [...]

לבירינת. ש"ה סמטאות על סימטות=אין=שם ומבואות אורים, שהמשכם קרירות וחשכה ופנים נמחות. השמש עושה דרכה מערבה מעל מסעדות גרמופוניות חנוקות תחנון אומכולת'ומי ומענה נחמה, מצרי, עבדול ואהבי. קירות פלורנטיניים. מרפסות פרחי=ברזל ועציצי גירניון.

⁶² לדוגמה ב'דו"ח המעון העירוני לנערים עובדים', אוקטובר--דצמבר 1934, צוין לגבי אברהם י':

'אב חורג, שכור, מבלה את זמנו בבתי=קפה ערביים וחוזר הביתה בשעות מאוחרות בערב, מכה את האם ואת הילדים', ולגבי ששון מ': 'אביו טיח אבל איננו מתמיד בעבודה, אוהב לבלות את זמנו בבתי=הקפה הערביים וגם הבן הולך בדרך אביו. בבית 5 ילדים והאם מפרנסת אותם בקושי'. אעת"א, ג 4-2116.

⁶³ כל אלה מאפיינים של הצבריות הקנונית. ה'רוסלאן' הביאה את העולים החלוצים הראשונים אחרי מלחמת העולם הראשונה ופתחה בזה את העלייה השלישית, ממשיכתה של העלייה השנייה.

רואה נשים הנשקפות אלי מחלונות מקומרים. [...]

אני הולך ליפו, אל המנגינות שאין להן סוף ויש להן סבלנות רבה, אל הגלידה הלבנה, אל העוגות השמנות על טסי=הנחושת העגולים, אל הסולת והסומסום והבטנים והקוקוס, אל הבקלוה המפוסתקת ירקרק, אל הכעכים העגולים, אל אבקת הזעתר הנושאת את ריח ההרים בסוף הקיץ, אל הביצים הקשות, החומות, אל החומס והפול בשלוליות שמן=הזית הכבד, אל הקבאב ואש הגחלים, העגבניות הצלוליות והבצל החרוך, אל הנשים הנזכרות אשר לא משו משם, הממשיכות להמתין בחלונות הגרניון, אל ההדרים הקרירים, אל האור=צל והדממה. אל יפו אני הולך, אל הימית והמגדלית, אל הפלשתית ואל הקאראחנית. אל תלך ליפו! אל תלך ליפו! משוגע! שם שוחטים, אינך יודע? אל יפו התרפ"אית, התרפ"טית,⁶⁴ אני הולך [...]. אל מנשיה אני הולך, אל עגימי, אל אבו=כביר, אל דמו של ברנר [...]. אני הולך, אני הולך ליפו, אל תלך!⁶⁵

גורי מספר על תשוקה עזה ומשיכה שאין לעמוד בפניה אל הזר ואל השונה, אך עם זאת מוכר במפתיע, מוכר על כל שלל גווניו, טעמיו וריחותיו. ברברה מן עומדת על מקומה של יפו בכתביהם של סופרים עברים ילידי הארץ. לדבריה עבור סופרים כבנימין תמוז, חיים גורי וסי' יזהר, אשר כולם גדלו בתל אביב, הייתה יפו מעין אתר מפתח של ילדותם, בלתי נגועה ובה בעת מוכתמת בחטא הקדמון, מעין שלב התפתחות הכרחי אשר יש לעבור דרכו או לגבור עליו.⁶⁶

גם נשים יהודיות ונערות צעירות עברו ליפו. היו ששוטטו שם כחלק מחיי רחוב, מהתרחקות מהבית, אולי דווקא בגלל היותה של יפו במרחק מה מסוכני הפיקוח החברתי של היישוב היהודי, העובדים הסוציאליים, אנשי הדת, שכנים וסתם עוברי אורח.⁶⁷ היו שעבדו בבתי=הקפה של יפו כמלצרות, זמרות ורקדניות. הן לא השאירו עדות שתסביר מה הייתה יפו עבורן. מקום מפלט? מקום לביטוי עצמי?

⁶⁴ הכוונה לתרפ"א (1921) ולתרפ"ט (1929), שנים שהיו בהן התנגשויות אלימות קשות בין ערבים ליהודים ביפו.

⁶⁵ גורי, הספר המשוגע, עמ' 98--99.

⁶⁶ מן, מקום בהיסטוריה, עמ' 198.

⁶⁷ ראו לדוגמה דיווחי עובדים סוציאליים כגון דיווח על 'נערות הזקוקות לסדור במוסד סגור', 19.3.1943,

מקום עבודה זמין או מקור הכנסה גדולה יותר ממקום עבודה רגיל? עדותו של אליעזר פרלסון, ראש מחלקת הבריאות והעזרה הסוציאלית בעיריית תל אביב, היא בבחינת הצצה נדירה לבחירותיהן של הנערות, גם אם עדות זו מתווכת באמצעות ראייתו הוא.⁶⁸ פרלסון הגיע לבית קפה ביפו במרץ 1938 בלוויית שמחה ד', שאותה פגש יום קודם לכן בבית קפה 'צנטרל' בחיפה, בעיר התחתית. הנערה בת ה-17, בת יחידה למשפחה תל אביבית אשר התגוררה בנווה צדק,⁶⁹ עזבה את הבית כדי ליהנות מחופש אשר נמנע ממנה בביתה. היא הגדירה את עצמה אמנית, 'ארטיסטית', אשר מצאה קהל אוהד ששילם לה ביד רחבה. ניסיונותיו של פרלסון להציג לפניו את הפן הלאומי, אשר אמור היה להפריד בינה לבין המקום שבו נמצאה, להניא אותה מהתחברות לערבים בתקופה של יריבות לאומית קשה ולהתריע בפניה על התכחשותה לאידיאלים לאומיים כהבנתו, לא עוררו אצלה הד, או כדברי פרלסון: 'כל הדברים האלה אינם קיימים בשבילה'. שמחה לקחה את פרלסון ליפו כדי שיראה כי במרחק קצר ביותר מתל אביב נמצאות בנות יהודיות אשר כמוה עובדות בבתי קפה ערביים. בית הקפה בסוף דרך יפו--תל אביב היה מלא 'אפנדים וסתם ערבים עטופי כופיות' וביניהם הסתובבו בחורות יהודיות. אחד הערבים, כנראה אחד האפנדים, פנה אליו באנגלית צחה (כפי שפרלסון מצא לנכון להדגיש), ושאל לפשר הימצאותו במקום זה. בתקופה זו של שנות המרד הערבי פחתה ככל הנראה נוכחותם של גברים יהודים בבתי הקפה של יפו בהשוואה למה שתואר שנים מספר קודם לכן.⁷⁰ נראה ששני הגברים מצאו שפה משותפת. פרלסון ענה לדבריו כי בא לראות את הרקדניות היהודיות. הגבר בעל האנגלית הצחה הגיב כמבין לרוחו והביע דאגה, גברית=בורגנית בעיקרה, לנוכח הידרדרותן של הבנות, יהודיות במקרה זה. 'עליכם לשמור על הבנות' אמר לפרלסון, 'כי רבות באות אלינו בעיקר בזמן האחרון'.⁷¹

⁶⁸ פרלסון אל א' זברסקי, פ' נפתלי, דב הוז ואחרים, 31.3.1938, אעת"א, א 4-2154.

⁶⁹ אבי הנערה היה זקן וחולה ואמה עבדה במשק בית. אף על פי כן היה מצבה החומרי של המשפחה סביר בזכות תוספת הכנסה מהשכרת חלק מביתם בן שתי הקומות. שם.

⁷⁰ עתון מיוחד (לעיל, הערה 61).

⁷¹ פרלסון אל זברסקי ואחרים (לעיל, הערה 68). בבית הקפה ביפו פגש פרלסון גם את אסתר, בחורה בת 16 אשר אמה הגיעה מסוריה לאחר גירושיה, והאב נשאר שם. גם אסתר, בדומה לשמחה, נעה בין בתי קפה ביפו ובחיפה. היא הגיעה למקום עבודתה הראשון בבית קפה בחיפה בתיווכו של אסם חזן, בחור

היו גם נשים יהודיות שהגיעו ליפו לאחר שקשרו קשרים אינטימיים עם גברים ערבים. בעניין זה קיימת שתיקה עמוקה, אשר מופרת בקטעי זיכרונות, הערות אגב, רמיזות טעונות וכתבות בעיתונות הסנסציונית. לא ניסיתי ללקט את כל אלה כדי למפות את קשרי הנשים היהודיות והגברים הערבים, אך הבאתי דוגמאות אחדות. מן העיתון 'פלסטיין' אנו למדים על גבר מוסלמי אשר התגייר ונישא לאישה יהודייה,⁷² ואילו 'עתון מיוחד' דיווח כי עשר נשים צעירות יהודיות המירו את דתן ב-1942/3, שמונה מהן התאסלמו ועוד שתיים עברו לנצרות האורתודוקסית. אפשר להניח כי הנשים המירו את דתן בגלל נישואיהן לגברים ערבים מוסלמים או נוצרים.⁷³ פניות לרבנות ולעירייה מעידות על התקשרויות נוספות. לדוגמה פנייתה של הרבנות לעירייה בבקשה לסייע לשלוש ילדות קטנות שאמן נטשה אותן לאחר שהתאסלמה ונישאה לערבי⁷⁴ או תביעה של גבר יהודי לקבל חזקה על הבת המשותפת לו ולאשתו לשעבר. האישה נישאה לגבר ערבי, הוא נרצח לאחר זמן מה ובאותו יום נרצחה גם היא, ובעלה הראשון, אבי התינוקת, ביקש לקבל בחזרה את בתו.⁷⁵ אל הרבנות הגיעה תלונה של דיירים על א"ת בשל תיווכו בעסקי

יהודי אשר שהה שלוש שנים במוסד ממשלתי לנערים עבריינים בטול כרם. כשהשתחרר היה תחילה מחוסר עבודה, ואז החל לתווך בין בחורות יהודיות לבין בתי קפה בחיפה וביפו.

⁷² פלסטיין, 5.1.1937. מסמכי הרבנות מדווחים על התגירויות נוספות, אך ללא התייחסות מפורשת לנישואין עם נשים יהודיות.

⁷³ עתון מיוחד, ו, רנג, ו' בטבת תש"ב, עמ' 1. העובדה שמדובר בקבלת הדת הנוצרית = אורתודוקסית מלמדת על נישואין עם גבר ערבי ולא עם בריטי או עם חייל מבנות הברית.

⁷⁴ הרבנות הראשית של תל אביב יפו למחלקה לטפול בילד שעל יד עיריית תל אביב, ד' אייר תרצ"ז, אעת"א, ד 1770-4.

⁷⁵ זהו מקרה מורכב במיוחד. בעיתון 'הארץ' נכתב: 'אב יהודי תבע מאשה ערביה את בתו. שלמה א' נשא לפני יותר מ-6 שנים את רבקה ל' מחיפה. האשה הרתה לו. בחדשים האחרונים חזרה לבית אמה שם לדה. שם הבת - מלכה בת שלמה לוי א' (כך כתוב בתעודת הלידה). לאחר שהאשה החלימה לא חזרה לבית בעלה אלא נישאה לערבי, ראג'ב חוסיין ח', פועל נמל. ב-8 במרס 1939 הוא נרצח בבית קפה, והאשה נרצחה כעבור כמה שעות בדירתה בוודי סליב. בתה הקטנה מלכה נלקחה על ידי קרובה של מאהבה הערבי, עיישה ג' מטירה, וזו מסרבת להחזירה לאב. בית המשפט העליון הוציא הביאס קורפוס לתובעת [אולי טעות וזו הנתבעת] שנצטוותה להביא את הילדה'. הארץ, 19.6.1940.

זנות. אשתו עזבה אותו, התאסלמה ונישאה לערבי, הוסיפו הדיירים.⁷⁶ בשכונת אפק שבקרבת מנשיה התלוננו דיירים, על דיירת יהודייה, מראשי הקומוניסטים, לדברי הכותבים, אשר חיה ללא נישואין עם 'ערבי קומוניסט ידוע'.⁷⁷

אלה הן דוגמאות מקריות ואין אפשרות להעריך בעזרתן את היקפה של התופעה או אפילו את הדאגה הציבורית שהיא עוררה. ספרי זיכרונות שונים כללו התייחסויות מקוטעות נוספות. משה לוי נחום, מוח'תאר כרם התימנים סיפר בזיכרונותיו על נערות מהכרם אשר קשרו קשרים אינטימיים עם גברים ערבים שגרו בקרבת מקום ועל מאמציו להביא לניתוק יחסים אלה ולהקשות את התאסלמותן של הנערות.⁷⁸ אהרון שלוש, בן למשפחה ספרדית ממקימי תל אביב, כתב בזיכרונותיו על אפנדי סיקסיק, בעל קרקעות גדול, אשר נישא לאישה יהודייה וגר לסירוגין ביפו ובתל אביב,⁷⁹ וגילה אוריאל כתבה בזיכרונותיה היא על אהבה שוברת לב בין סבינה מתל אביב לבין ראול, ערבי מיפו. שני האוהבים היו בני משפחות מכובדות בקהילותיהם. התנגדותה הנמרצת של משפחתו של ראול סיכנה את השניים, ובסופו של דבר, עקב סירובו של ראול לעזוב את הארץ, עזבה סבינה בגפה.⁸⁰ הסרט 'אש צולבת', סרטו של גדעון גנני מ-1989, מציג סיפור אהבה נוסף, בין מרים זיידן לבין ג'ורג' חורי, שנמשך גם בשנות

⁷⁶ דיירים לרבנות הראשית תל אביב=יפו, כב' סיון, תש"ב, אעת"א ב 8-887.

⁷⁷ מקרה זה עורר זעם מיוחד בקרב הדיירים. אישה יהודייה קומוניסטית חיה ללא נישואין עם גבר ערבי, קומוניסט ידוע. נוסף על הפרטים הביוגרפיים נכתב עוד: 'הדיירים הללו גרים על ידנו והננו סובלים מאוד מהם גם מהטעם הסניטרי - שהם שופכים מים מלוכלכים בכונה תחילה להרגיז את הקהל, ובאמצע הרחוב ע"י גני הילדים שזה מביא לידי כל מיני מחלות'. מבחינת הדיירים אין ספק שהיו כאן לכלוך וסכנה תרתי משמע. דיירים ובעלי בתים בשכונת אפק לעיריית תל אביב, 13.2.1933, אעת"א, 4-3542.

⁷⁸ טבעוני, כרם היה לידדי, עמ' 168--170.

⁷⁹ שלוש, מגאלאבייה, עמ' 137--138.

⁸⁰ ג' אוריאל, עוללות החיים בתל אביב, תל אביב תשמ"ט, עמ' 113. בנו של ראש עיריית חיפה, חסן שוקרי, נישא לאישה יהודייה. לימים, לאחר גירושיהם, נישאה האישה לאיש ציבור יהודי בחיפה. הדברים היו ידועים היטב באותן שנים. משה עמירב סיפר את סיפור אהבתם ונישואיהם של אלגרה ממחנה יהודה בירושלים וג'ברא, בן למשפחה אמידה בעין כרם, ראו עמירב, עין כרם, עמ' 90--92.

המתח הקשות של סוף השלטון הבריטי ונקטע לבסוף כשאנשי הלח"י רצחו את מרים.⁸¹ סביר ביותר כי תופעה זו לא הייתה נדירה. מדי פעם הגיעו לידיעת הציבור מקרים נוספים כשנשים יהודיות חזרו לאחר שנים למשפחות המוצא שלהן,⁸² וספרי זיכרונות המביאים סיפור אישי נוסף לידיעת הכלל עדיין מתפרסמים מעת לעת גם בימינו.⁸³

קשרים אינטימיים של נשים יהודיות עם גברים שמחוץ לקולקטיב היהודי נקשרו עם אנשי צבא בריטיים ועם חיילי כוחות הבריית האחרים וייתכן שהיקפם אף עלה בהרבה על היקף הקשרים עם ערבים. גם תופעה זו נשארה במידה מרובה לוטה באפלה. אין תיעוד שיטתי של היקף הנישואין ואין עדות על טיבם של הקשרים מפי המעורבים בדבר, לא מאותן שנים ואף לא משנים מאוחרות יותר. יש לציין כי יחסי קרבה בין נשים יהודיות לגברים האירופים, בלוי משותף, חברות אינטימית ומעל לכול קשרי נישואין עוררו התנגדות חריפה בחלק ניכר מחוגי היישוב היהודי.⁸⁴ התלונות, השלילה והעוינות הם העדויות העיקריות שנותרו בעניין זה, לצד הזכרות קצרות בספרי זיכרונות ובסיפורים של בני התקופה. עם זאת יש להניח כי היו חברים וחברות וגם בני משפחה אשר קיבלו קשרים אלה בהבנה. ביישוב היהודי, בערים ובמושבות, היו בסיסי צבא רבים ומקומות נופש לכוחות הבריית מכל המזרח

⁸¹ ראו א' פפה, 'מדע ועלילה בשירות הלאומיות: היסטוריוגרפיה וקולנוע בסכסוך הערבי-ישראלי', נ' גרץ, א' לובין וג' נאמן (עורכים), מבטים פיקטיביים: על קולנוע ישראלי, תל אביב תשנ"ח, עמ' 92--119, ובעיקר עמ' 110--112.

⁸² זכורות לי כתבות בעיתון היומי על אודות נשים שחזרו למשפחותיהם לאחר המלחמה ב=1956 או ב=1967. נישואיהן הקודמים לא היו חלק מסיפור ציבורי, אך חזרתן שולבה בידע בעל 'עניין לצבור'. למשל כתבה ארוכה שהתפרסמה בעיתון 'הארץ' על אחייניתו של הסופר ש"י עגנון, שנישאה לבן משפחת נשאיבי בירושלים, התאסלמה וחזרה ליהדות לאחר 1967. בעקבות כתבה זו נשלח מכתב למערכת אשר טען כי מקרה זה לא היה בודד, וכי היכרויות נוצרו בעקבות קשרים חברתיים בין משפחות אליטה יהודיות, ערביות ובריטיות. הכותב הזכיר את ראש עיריית ירושלים, ראע"ב א=נשאיבי, שנשא אף הוא אישה יהודייה, אם כי אין לי תימוכין לכך. הארץ, 7.7.2006, 16.7.2006.

⁸³ לפני שנים אחדות ראה אור סיפורו האישי של דוד בן-דוד, אשר סיפר בקצרה על נישואי אמו לגבר ערבי לאחר שנפרדה מאביו וגורשה מבית אביה, פוקס=בראונר, בנדה, עמ' 24--25.

⁸⁴ רייך, בין שליחות לאומית.

התיכון. המגע עם כוחות אלה היה נרחב, הן מגע מתוכנן מטעם מוסדות היישוב, כנזכר לעיל, הן מגע יומי של גברים צעירים בחופשה המחפשים חברה נשית. רבים היו מעורבים במגעים אלה. משפחות התבקשו לארח בבתיהן חיילים בחופשה ובתי קפה ובתי עסק שירתו אותם. אין להניח שכולם התנגדו באותה נחישות להיווצרותם של קשרים אישיים מתוך מגעים אלה. יש גם לזכור כי רבים מהמהגרים, ובמיוחד מהגרי שנות השלושים מגרמניה, היו מעורבים בחברה הלא-יהודית בארצות מוצאם, וגם ביניהם היו זוגות מעורבים אשר עזבו את גרמניה עם עליית הנאציזם. רבים לא הגיעו ממניעים לאומיים ואין סיבה להניח כי הם גילו התנגדות נמרצת לכך שבת המשפחה תינשא לגבר בריטי או אוסטרלי, מה גם שנישואין אלה לא חייבו בהכרח המרת דת.⁸⁵

לצד קשרים חברתיים חולפים ולצד קשרים אינטימיים בין נשים יהודיות לגברים שמחוץ לקולקטיב היהודי היו גם קשרים של מין ממוסחר. הקשר בין נשים נותנות שירותי מין לבין לקוחות, כמו גם פעולות הסרסור והתינוך, היו כר פורה למפגשים חוצי גבולות ולעבודה משותפת, שקשה היה למצוא כמותם בספרה הציבורית המאורגנת ובפעילות ההגמונית. העירובים, חציית הגבולות והתנועה החופשית במרחב יצרו במקרים רבים מצבים בעלי משמעות ממוגדרת. מפגשים חוצי גבולות בין נשים יהודיות לגברים ערבים עוררו תגובות של ביקורת טעונה הן בציבור היהודי הן בערבי. מנקודת הראות הציונית חציית גבולות הקולקטיב של נשים יהודיות הייתה בגידה אשר שילבה יסודות לאומיים ודתיים כאחד. נשים, ובעיקר התנהגותן הנאותה, סימנו את גבולות הקולקטיב 'מבפנים', כשומרות על 'טהרת המשפחה', ו'מבחוץ', כמשמרות את קווי הגבול בהימנעות מחצייתם ובחיזוק התיחום והגידור.⁸⁶ כך לגבי קשרים אינטימיים עם גברים בריטים ועם גברים ערבים.

⁸⁵ ב-2001 נפגשתי באקראי עם זוג קשישים מאנגליה אשר שהו בארץ בביקור. התברר בשיחה כי הם נפגשו באחת המושבות כאשר הבעל שירת כחייל בצבא הבריטי. משפחת האישה היגרה לפלשתינה כמה שנים קודם לכן מגרמניה. בהיותו לא-יהודי, הסביר האיש, הסתייגו הוריה מנישואי הבת לו. טבעי הדבר שהם לא רצו כי היא יתינשא החוצה, אמר והוסיף, 'אך למעשה אני נישאתי פנימה'. איש מהם לא המיר את דתו, והם נשארו כל השנים בקשרים הדוקים עם משפחת האישה בארץ. אחת מבנותיהם חיה בארץ והקימה כאן את משפחתה. סיפור מקרי זה והחוסם בין בני הזוג בני השמונים, הבהיר לי כי התגובות הדומיננטיות בדרג המוסדי ובדרג המשפחתי בהחלט אינן מספקות תמונה שלמה של תופעה מורכבת זו.⁸⁶ ראו על כך לעיל, עמ' 00--000.

מנקודת הראות הערבית היו הנשים היהודיות איום על הקולקטיב הפלשתיני הלאומי. הן הוסיפו אלמנט ממוגדר לאיומים של ההתיישבות הציונית, אשר קעקעו וערערו את החברה הערבית הפלשתינית. הנשים היהודיות ב'מודרניות הקולקלת' שהפינו, במה שנתפס והוצג כמיניות מגרה ומתגרה וקלות דעת, הציבו פיתויים בפני הגברים הערבים וסיכנו את המשפחה הערבית, אבן היסוד של החברה המסורתית. לדוגמה דווח ב'פלסטיין' על סרסור יהודי אשר הגיע ליפו בלוויית אישה, והיא הדיחה מאתיים גברים בחודש אחד.⁸⁷ התנהגות מפתה ומדיחה שכזו הוצגה כתמצית הסכנה הלאומית והחברתית שבציונות. הנשים המדיחות אשר גזלו מהגברים הערבים את כבודם ואת כספם השלימו את פעולתה של הציונות, אשר גזלה מהם את כבודם ואת קרקעותיהם. שילה כץ כתבה על מחזה שהוצג בשנות העשרים ועסק באישה יהודיה אשר פיתתה שני גברים ערבים עשירים לרשום את קרקעותיהם על שמה, ולאחר מכן גירשה אותם מעל פניה והותירה אותם חסרי כול.⁸⁸ האישה כמשרתת את הציונות וכמגלמת אותה מבהירה פן נוסף בחשש הערבי העמוק מפני החדירה היהודית הלאומית. הצריכה והפנאי בכלל, ואלה שהתקיימו בשולי החברה וב'אזור הדמדומים' בפרט אפשרו וזימנו עירוב בין פרטים בני צבורים שונים אשר מיעטו להיפגש בספרה הציבורית המאורגנת. בין אם מדובר בצריכת מוצרים או צריכת שירותי מין, בבילוי בבתי הקפה הרבים והמגוונים, במועדון הימורים⁸⁹ או בבית ספר לריקודים,⁹⁰ בשוטטות על שפת הים או לאורך הטיילת. אלה היו זירות שבהן נפרמו במידה זו

⁸⁷ פלסטיין, 10.5.1935.

⁸⁸ S. Katz, 'Women and Gender: Palestinian Nationalism before 1950, Founding and

Confounding Boundaries', Ph.D. Dissertation, Harvard University, 1993. pp. 333--334

⁸⁹ לדוגמה דווח ב'הארץ' כי המשטרה חשפה מועדון הימורים ברחוב ליליינבלום 6 בתל אביב, ובו 32

מהמרים, עשרים מהם יהודים ממוצא מזרחי, חמישה אשכנזים וחמישה ערבים. שפת הדיבור, צוין בכתבה, הייתה ערבית. הארץ, 19.1.1940. כמו כן מצביעה תמי רזי על קיומן של חבורות רחוב מעורבות ועל משחקי קלפים, בעיקר לצורכי הימורים. ראו רזי, בניין שולי האומה, עמ' 102--104.

⁹⁰ בתי ספר לריקודים אשר הוקמו בתל אביב באמצע שנות השלושים פרסמו את פעילותם כמעט מדי יום ב'פלסטיין', ומכאן יש להניח שציפו לתלמידים מהאוכלוסייה הערבית. נערות יהודיות צעירות הגיעו למסיבות ריקודים בבתי ספר אלה בלוויית חיילים זרים אשר בילו את חופשותיהם בתל אביב. תלונות על כך נשלחו לרבנות העיר תל אביב, אעת"א, 8-111.

או אחרת המחיצות שהוקמו בקפידה בזירות אחרות. אפשר לראות את מקרי 'חציית הגבולות' האלה כפרי של החלטה ברורה ומודעת לעבור אל המרחב של הקולקטיב האחר, הזר והעוין ולנוע בתוכו. אפשר גם לראות אותם כפרי של התעלמות מגבולות או אולי אף כחוסר מודעות לקיומם. ייתכן שהיו מי שחילקו אחרת את המרחב, שהיו פחות מודעים לקטיעתו ולתיחומו, שראו בו רצף שאין סיבה להימנע מתנועה חופשית בו. מעטות ביותר העדויות החושפות את משמעות התנועה והחצייה, אך בכל מקרה, תהא תפיסתם של המשתתפים בפעילות זו אשר תהא, היה בתנועה המרחבית והחברתית משום איום על המפעל ההגמוני הלאומי, הן היהודי=ציוני הן הערבי.

לצד ערעור גבולות בין קולקטיבים דנים הפרקים הבאים בערעור היחידה המשפחתית. למרות מרכזיותה הסמלית של המשפחה כאבן יסוד של הקולקטיב הלאומי היהודי נשאר הדיון בהתערעורתה פרטי ופרטני בעיקרו. מצבן של נשים אלמנות, גרושות ובעיקר נטושות העסיק מוסדות שונים, והתיעוד שהותירו מאפשר לנו לעמוד על קשייהן, על מצוקותיהן ועל דרכי התמודדותן מצד אחד ועל המדיניות ביחס אליהן מצד אחר. כמקרה בוחן פתחתי בתביעת אבהות אשר הגישה שרה ג' לבית משפט חברים של הסתדרות העובדים. המקרה מציג אישה בהיריון ללא בן זוג מוכר מעבר לכל ספק, לידה ללא גבר המכיר באבהותו, אמהות ללא עזרה ותמיכה, ופנייה למוסד הסתדרותי בתקווה לפסיקה מסייעת ומחייבת. מקרה זה, אשר נידון בפני המערכת המשפטית של הסתדרות העובדים, פותח אשנב לגישה המגדרית של תנועה זו. לאחר מכן נידונים בהרחבה דפוסים שונים של סדקים בתא המשפחתי, אופני ההתמודדות של הנשים ואופני ההתייחסות המוסדית לנשים אלה.